



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



# SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF  
HISTORISK SAMFUND  
FOR SØNDERJYLLAND

I. HALVBIND 1962

# HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

holder

Å R S M Ø D E

søndag den 27. maj kl. 14  
i Løgumkloster Forsamlingshus.

D a g s o r d e n :

- 1) Beretning.
- 2) Regnskab.
- 3) Sønderjysk Månedsskrift:  
Beretning og regnskab.
- 4) Valg af styrelsesmedlemmer og revisorer. Efter tur afgår Werner Christiansen, Knud Fanø, Jens Holdt og Joh. Hvidtfeldt samt begge revisorer: S. Schoubye og C. H. Sehart.  
H. Neumann har ønsket at udtræde af styrelsen.
- 5) Eventuelt.

Efter kaffebordet taler arkitekt Elna Møller, Nationalmuseet, om »Den middelalderlige kirke som arbejdsplads – med særligt henblik på Sønderjylland« (med lysbilleder).

**Styrelsen.**

## I. HALVBIND 1962

Gdr. Ernst Christensen, Asserballe:  
Landbevæbningen på Als under  
Treårskrigen.

Arkivar Henning Heilesen, Åbenrå:  
De sønderjyske gråbrødre-klostres  
undergang.  
Et blad af reformationens historie  
i Sønderjylland.

Pastor H. F. Petersen, Satrup:  
De sønderjyske vajsenhuse.

Omslagsbilledet:

*Grønnebæksbro i Nørreskov på Als.*

*Broen er formentligt bygget af hertug*

*Hans d. Yngre.*

Fot. Robert Huhle.

# Landbevæbningen på Als under Treårskrigen

Af Ernst Christensen.

Jo ældre folk bliver, jo større plads indtager minderne i deres tankeverden. Sådan var det også for min oldemor, min fars farmor, der var født 1813. Sine sidste år, hun døde 1904, henlevede hun i mindernes verden. Når jeg søgte ind i hendes stue for at læse lektier — tyske lektier, — spurgte hun bekymret, om jeg nu også *tænkte på tysk*. Det var nok dette, der gav anledning til, at hun begyndte at fortælle om sin ungdom, om krigen, og helst om Treårskrigen — om hvordan hun som ung kone på gården havde måttet sørge for de mange indkvarteringer, om hvordan man med angst og bæven havde hørt kanonerne tordne på Sundved, og bare det med kanonerne var nok til at sætte en lille drengs fantasi i bevægelse — en efterladt dragonsabel og et gammelt forladegevær gjorde også sit. Og sådan gik det til, at jeg slog rod i historien.

Den tid blev levende for mig igen, da jeg som ung mand, i min kones hjem, læste en dagbog ført af hendes oldefar — den er benyttet her som en værdifuld kilde — og den dvælede navnlig ved begivenhederne omkring Treårskrigen. Senere fik jeg lyst til at finde til bunds i, hvordan alsingerne havde levet i de bevægede år omkring 1848.

Ser man nøjere til, er der to slags alsinger. Der er de nørherreds, der allerede havde været frie bønder under kongen i mange år — de er ligesom mere frigjorte og selvstændige — mere djærve og selvsikre end de sønderherreds, eller rettere de fra den hertugelige del af Sønderherred, som indtil 1851 var hoveripligtige til hertugens godser. Samtidig med, at de ofte måtte »allernådigst« ansøge hertugen om visse dispositioner, måtte de hævde deres rettigheder, så de ikke blev gået for nær af den noget despotiske hertug Christian August. Selv om de økonomiske forhold ikke var meget anderledes i Nør- end i Sønderherred, havde de før

nævnte forhold alligevel givet dem et noget forskelligt præg. Men da oprøret brød ud i 1848, stod de enigt sammen.

Hertugen havde naturligvis også sine tilhængere. Det var folk, som han havde vundet, ved sin charme, ved løfter og smiger — ved fælles interesse for hesteavl mere end ved sin politiske virksomhed. Hesteavlen spiller mærkværdigvis en stor rolle. Hertugens stutteri var kendt over hele Europa, og han havde et meget udbredt samarbejde med bønderne på hesteavlens område, også med de nørherreds, så også her havde han sine tilhængere. Jeg har tidligere skildret,<sup>1</sup> hvordan han ved valget til stænderforsamlingerne søgte at øve et vist tryk på sine bønder for at få dem til at stemme på sine tilhængere, og hvordan det i første omgang mislykkedes, mens det i anden omgang lykkes at få herredsfoged dr. Steffens fra Nørborg valgt. Dog kun denne ene gang. Ved valget i 1847 vælges en bonde, H. C. Bladt fra Tandsgaard. Hertugens politiske virksomhed er nu så åbenlys og hensigten så klar, at bønderne kommer i skarp opposition til ham. De kender ham personligt, — de ved, at der under hans personlige charme skjuler sig noget af en despot, de vil nødigt se ham som deres landsherre i et selvstændigt Slesvig-Holsten. Derfor reagerer de voldsomt i de bevægede martsdage 1848.

Men var bønderne kongetro, så var embedsmændene i administrationen det så sandelig ikke. Med en ganske enkelt undtagelse var de tysksindede. Hertug Christian August havde forstået at få sine folk anbragt, ikke blot i sin egen del af øen, men også i Sønderborg by og Als Nørherred. Trods sit modsætningsforhold til kongen må han have haft en vis indflydelse i »Det tyske Kancelli«, for mange af embedsmændene skyldte hertugens nåde deres embede, og de nød godt af hans gæstfrihed på Augustenborg slot. Derfor tog de let på deres embedsed til kongen og havde gerne fulgt hertugen, da oprøret kom.

Den 21. marts 1848 forlod hertug Christian August slottet i Augustenborg, og et par dage efter rejste hertuginen og deres børn. Hertugen tog efter en forhandling med sin broder, prins Frederik af Nør, til Berlin for at bede om støtte hos kong Friedrich Wilhelm af Preussen.

Den 23. marts dannede prinsen af Nør den provisoriske regering for Slesvig og Holsten, efter at Danmark havde afslået kra-

vet om en fri forfatning for hertugdømmerne samt en optagelse i det tyske forbund.

En af de første handlinger, den provisoriske regering foretog sig, var at meddele embedsmændene, at de kunne forblive i deres embeder, men at de, der havde kasser under sig, måtte indsende meddelelse om beløbet til den nye regering og virke for indkaldelse af det værnepligtige mandskab. Og embedsmændene på Als havde sikkert gerne fulgt denne opfordring, hvis folkestemningen ikke havde været så truende, at de simpelthen ikke turde følge oprørsregeringens direktiver. Lørdag den 25. marts kommer de første efterretninger om oprørets udbrud til Als. De fleste får det dog først at vide om søndagen ved kirken. Der går rygter om, at regulært militær og friskarer er på vej mod nord, og uro og forvirring breder sig blandt befolkningen. Der fandtes ikke en eneste soldat under kommando til at afværge et angreb på øen. Folk kom sammen i landsbyerne for at drøfte situationen, og mange talte om at bevæbne sig. Forbitrelsen mod hertugen var stor, og alle tyske sympatier blev fejlet til side.

Ved en forsamling i Guderup meddelte Christian Klyhn, at han var en dansk mand. Han bad andre »af samme sind« om at følge med ind i en anden stue. De fulgte ham alle, til sidst også synsmand Frederik Jepsen, der var en ivrig slesvig-holstener.<sup>2</sup> I Mels havde bønderne ved efterretningen om oprøret fundet sammen på deres sædvanlige samlingssted i smedien. Her var stovte og selvbevidste mænd som Henrik Eriksen, Jørgen Rasmussen og mange andre, og de var meget harmfulde over de Nørborg-embedsmænds lunkne holdning. I samtalens løb er der så en, der får en lys tanke: Hvad om vi tog ind og snakkede fornuft med dem! Og som sagt så gjort. Man fik samlet en hel skare fra Mels og andre byer sammen, og i et helt folketog vandrede man til Nørborg. Først til herredsfoged Steffens. Steffens blev bange og lod døren låse — han var ikke hjemme, lod han meddele. Så fortsatte man til amtmand Johannsen, som boede på Druelund. Her var man mere heldig, man traf amtmanden, og så måtte han stå skoleret for bønderne, der eksaminerede ham i, hvordan en dansk embedsmand havde at opføre sig.

Mandag den 27. marts blev der så afholdt et møde ved Melsgaards mølle. Embedsmændene havde fået en ret truende indbydelse og var da også kommet til stede. Her talte krigsråd Rie-

gels fra Fægteborg. Han var husfoged på Nørborg og den eneste virkeligt dansksindede embedsmand på øen, og her talte Henrik Eriksen og mange andre fremtrædende bønder, og de skånede ikke embedsmændene. Da disse så blev fornærmede og spillede forargede og spurgte, hvad meningen var, sprang skipper Christen Hansen fra Nørborg op og råbte: »Ja, vi ved nok, at her er fuldt af øglereder, men nu skal det være slut! I dag skal reden tages ud og ynglen ødelægges!«<sup>3</sup> Sådanne og lignende udtalelser måtte øvrigheden tage imod, og da de ved afslutningen blev spurgt, om de ville forblive kongen tro, turde de ikke andet end give deres løfte. Denne resolute optræden af de Nørherreds bønder havde den virkning, at øvrigheden i Nørborg blev hindret i at anerkende den provisoriske regering.

I Sønderborg var embedsmændenes holdning lige så usikker.

Allerede søndag den 26. marts holdtes det første møde på rådhuset for at afgøre, om man skulle anerkende oprørsregeringen. Tyskerne med borgmester Langreuter i spidsen talte meget begejstrede for, og danskerne med købmand Hanssen Norsk som ordfører lige så ivrigt imod. På et andet møde dagen efter kom man heller ikke til noget resultat, og et tredje blev ansat til tirsdag den 28. Dette møde blev ikke afholdt, for det danske krigsskib »Najaden« kom den dag til Sønderborg, og så var al vaklen forbi. Det var et stort held, for de alsiske bønder havde lovet øvrighedspersonerne, »at hvis de sluttede sig til oprørerne, ville deres blod komme til at flyde i rendestenen.«<sup>4</sup> I alle beretninger om disse dage afspejler sig vel alsingernes uro og bekymring, men tillige deres faste holdning. Overalt kommer de sammen og drøfter begivenhederne, og overalt tales der om våben. Ingen af de civile embedsmænd har man tillid til, men betragter dem nærmest som forrædere. Biskop Jørgen Hansen, der er en ægte søn af folket — smedesøn fra Tandslet, — udtrykker det sådan: »Gud bevare os for en tid, da folket må føle sig opfordret til at minde øvrigheden om sin pligt, mens det omvendte er i sin orden!«

Under hele denne forvirring levede man i bestandig frygt og ængstelse for, at oprørernes friskarer skulle komme til øen — derfor befolkningens iver efter at væbne sig.

Endelig skete der noget, der skabte ro i sindet og orden i forholdene.

Den 27. marts var korvetten »Najaden« på slæb efter damp-



*Biskop  
Jørgen Hansen*

skibet »Geysir« ankret op ved Kegnæs. Knap havde man inde på land fået øje på skibet med det danske orlogsflag, før en bonde fra Skovby, Christen Petersen, lod sig ro ud til korvetten. Han fortalte kaptajnen, Dirckinck Holmfeld, om de spændte forhold på Als, om uroen og bekymringen for, at øen skulle blive taget af insurgenterne, inden der kom hjælp. Kaptajnen må åbenbart have fundet behag i denne jævne mand og hans beretning, for han bad ham blive om bord og gøre ham selskab på rejsen til Sønderborg. Selv satte han sig straks til at skrive et kort brev til biskop Hansen, hvem han havde fået udpeget som en mand, man kunne stole på, og hvori han forsikrede, at land- og søstridskræfter ville blive sat ind for at forsvare øen, og at der fra nu af herskede krigstilstand, og han bad om, at befolkningen ikke ville gøre skade på hertugens ejendom. Dette brev sendtes med båden iland — uden adresse, for at det ikke skulle falde i forkerte hænder, og bådens ejer blev bedt om at aflevere det til pastor Hen-



ningsen i Lysabild, der så skulle sende det videre hurtigst muligt til biskop Hansen. Fra Lysabild præstegård blev der så sendt ridende bud til Guderup præstegård.

Biskoppen havde netop haft besøg af krigsråd Riegels fra Nørborg, og de havde drøftet oprettelsen af en folkevæbning. Riegels var gået til Egen by for at tale med andre om samme emne, da en rytter kom sprængende ind i præstegården på en skummende hest og afleverede brevet fra kaptajn Dirckinck Holmfeld. — Biskoppen sender først sine konfirmander hjem med budskab om, at der er hjælp undervejs, og iler så ud for at søge efter Riegels, men finder ham ikke. Så opsætter han i hast nogle proklamationer, som sendes til Nørborg og Ketting. Imens lader han spænde for og sætter sig, glad i sindet, men svedig og forpustet, på vognen for at lade sig køre til Sønderborg og om muligt træffe kaptajn Dirckinck Holmfeld.

Efterretningen om »Najadens« ankomst er nu gået som en løbeild ud over øen, og vejen er fuld af folk, som alle iler mod Sønderborg. Lige udenfor byen, ved møllen, mødte biskop Hansen kaptajnen, som var på vej mod Guderup. Han kom over på biskoppens vogn, og de vendte om. På køreturen tilbage standsede de flere gange, fordi kaptajnen gerne ville høre, hvordan stemningen var. Nogle mænd til hest spurgte, om han, der var skyld i dette (hertugen), kunne komme tilbage hertil igen. Kaptajnen svarede, at det håbede han da ikke, og så råbte man hurra og svingede med hatten. Dirckinck Holmfeld spiste til middag hos biskoppen og blev derefter kørt tilbage til Sønderborg.

Var stemningen høj ude på øen, så var den det ikke mindre i Sønderborg by. En »umådelig menneskemængde«<sup>6</sup> var taget ind til byen for at høre, hvad øvrigheden og magistraten ville beslutte på det tredje møde, som skulle afgøre, om byen ville tilslutte sig den provisoriske regering, og her ville bønderne også have et ord med i laget. Heldigvis for de tysksindede fik man andet at tænke på. Vel samledes magistraten i rådhuset, men Langreuter erklærede, at man nu var i fjendens vold, og ville nedlægge sit embede. Noget egentligt borgermøde blev der ikke afholdt, men folk fik alligevel nok at beskæftige sig med.

Først var der en hestetransport, som fra de hertugelige stutrier skulle sendes til oprørshæren. Borgmester Langreuter ville ikke hindre det, men folket tog sagen i sin egen hånd og sendte

hestene tilbage, hvor de kom fra. På samme måde gik det med nogle vogne af hertugens, hvori bl. a. befandt sig hertugens hofråd Barth. Også de blev sendt tilbage til Augustenborg.

Og så kom »Najaden«! Da den rundede pynten ved slottet, højste lodsoldermanden efter befaling fra Hanssen Norsk Dannebrog ved indsejlingen til Sønderborg, og folkeskaren strømmede ned lid. Kaptajn Dirckinck Holmfeld holdt tale til forsamlingen og havde nu vendt sig fra tvivl og modløshed til fortrosthed og tillid. Kaptajn Dirckinck Holmfeld holdt tale til forsamlingen og spurgte, om den ville være Danmarks konge tro og erklære den provisoriske regering krig. Folkeskaren råbte ja, ja! og hurraråb for kongen rungede ud over havnen og byen. Efter alle de beretninger, der foreligger om begivenhederne i disse dage, og de er næsten nøjagtigt samstemmende, må det have været en af de helt store dage i byens historie. Der skete ingen alvorlige overgreb mod de tysksindede, og der kom ikke til »at flyde blod«. Kaptajn Dirckinck Holmfelds ordrer blev fulgt til punkt og prikke. Han nød en uindskrænket tillid og hengivenhed blandt befolkningen. Det var sikkert også hans autoritet, der gjorde, at intet alvorligt skete på Augustenborg slot dagen efter, den 29. marts.

Da samledes en stor skare bønder — de fleste var fra Sønderherred — ved slottet. Ingen lod sig se. Man vidste jo, at hertugen og hans familie var rejst. Men hofråderne Barth og Prehn måtte da være der, eftersom deres afrejse var forhindret dagen før. Man råbte på dem og blev temmelig nærgående, og endelig kom så hofråd Barth frem på slotstrappen. Han havde ikke sit ridderkors(!) på, og bønderne råbte til ham: »Har kongen ikke givet dig et dannebrogskors, vel do tej dit Dannebrog o«! Og Barth måtte pænt hente sit ridderkors og tage det på.

Men nu forlangte folkeskaren, at han skulle hejse et dannebrogflag på slottets flagstang. Og så kom Barth igen i knibe, for der fandtes ikke et dannebrogflag på slottet.

Der blev så sendt et ridende bud til præsten Krogh-Meyer i Ulkebøl for at låne hans. Barth måtte hejse det på kuplen over slottets port, og det blev hilst af mængden med begejstring og svingen med huer og hatte. Dog ikke af Barth. Han så sur ud og stirrede mod jorden. Men det passede ikke bønderne. »Vil du se op til Dannebrog og råbe hurra!« råbte skaren truende. Og Barth måtte pænt parere ordre. Barth blev dagens syndebuk, men sam-

me skæbne var iøvrigt tiltænkt de andre medlemmer af hertugens hofstab, Behn, Renter og navnlig hertugens hestehandler eller hestesagkyndige, Fischer, som man på grund af hans optræden kaldte for »baron« Fischer, men de erklærede sig for syge. Man ville hente dem, men mørkningen kom, og der var alvorligere ting at tænke på. Man skulle nemlig have lagt beslag på hertugens våben. Hertugens rustkammer blev bevogtet af hans jægere, men de blev fjernet og døren brudt op. Stænderdeputeret H. C. Bladt fra Tandsgård og et par synsmænd fra Sønderherred optog en fortegnelse over våbenlageret, og det blev overdraget til løjtnant, toldkontrollør Runacker fra Fynshav, der af Dirckinck Holmfeld havde fået fuldmagt til at beslaglægge dem. De blev stående på slottet til dagen efter mod, at Barth indestod for dem »med sit liv og ejendom som pant«. Man må lade hertugens fæstebønder, at det var en billig hævn, de tog for de mange ydmygelser, de havde lidt under det forhadte hoveri — for dette evindelige kryberi med hatten i hånden, når de ville opnå noget hos hertugen og hans lakajer.

Den 28. marts udsendte kongen følgende opråb:

Trofaste danske mænd!

I denne Farens Stund har det dybt rørt mit Hjerte, at I glemmer Eder selv, og kun erindre Eders Konge og Eders Fædreland.

Alle Vegne fra indstrømmer Udtryk af urokkelig Hengivenhed og Tilbud om de største Opofrelser. Det er mit Hjertes Trang og min kongelige Pligt at lade et Svar udgaa til mit Folk.

Danner, saa vidt det staa til Eder, ved egne Midler frivillige bevæbnede Corps, der slutte sig til min Hær, under den militære Commando.

Mange have gjort et saadant Tilbud, efterfølger deres Exempel. Eders Iver for at uddanne Eder til Fædrelandets Forsvarere skal jeg imødegaa ved, saasnt som muligt, at sende Eder kyndige Befalingsmænd. Stiller Eder Alle som Een under mit, under Fædrelandets Banner.

Alles Iver styrke Alles Sammenhold, og, om Gud vil, skal

Lovligheden besejre Oprøret og føre Fædrelandet til Fred, Frihed og Ære.

Christiansborg Slot, den 28. Marts.

*Frederik R.*

A. W. Moltke.

Dette opråb kom med krigsskibene til Sønderborg. Imidlertid havde krigsråd og husfoged Riegels på Fægteborg sammen med flere andre gjort et stort arbejde for at få dannet en kystbevogtning, og ved den begejstrede modtagelse af »Najaden« i Sønderborg havde flere af øens mænd besluttet at oprette en landbevæbning. Det er nok dette, der har ansporet til følgende opråb:

## Brave Alfinger og Sundeviter!

**D**ere blevne Ederis Konge og Fædreland troe. Vi bringe Eder Kongens Tak, Fædrelandets og Ederis danske Medborgeres Betsignelse derfor. — I have forlangt Hjelp mod Landets Fjender. — Saa hurtigt som muligt ere vi ilede til Ederis Forsvar. Lader os nu gjøre fællebs Sag for Ederis fjerne Fædreneegns Beskyttelse mod fremmed Bold og Anmaselse. — Sluttes Eder da til os med Raad og Daad og væbner Eder Alle som Een — ville I træde i vore Rækker, I skulle blive modtagne med aabne Arme — ville I tjene ombord i vore Skibe, Danmark's gamle Flag skal beskytte Eder. —

Overtalt hvor Vi fægte sammen, til Vands, til Lands, er vort Løsen for Konge, Fædreland og Æren. —

**Dampskibet *Hekla*, den 30de Marts 1848.**

**F. Maxthausen. Steen-Bille.**

---

*Trykt hos C. Høpman i Sønderborg.*

*Affotograferet på Sønderborg slot*

Samme dag, som dette opråb blev udsendt, samledes alle våben-  
dygtige mænd ved Majbøl kro. Det blev her besluttet at oprette

en landbevæbning under løjtnant Runackers kommando. Løjtnant Runacker var, som allerede nævnt, toldkontrollør og boede i kontrollørboligen i Fynshav — hans far var indvandret fra Tyskland, hvor han først havde været munk, men havde forladt klostret og var flygtet nordpå, og senere var han gået i dansk tjeneste, ligesom hans søn efter ham.

Runacker udnævnedes nu alle de mænd, der havde været inde som soldat, til underofficerer, og de kom straks i arbejde med at optage en fortegnelse over de frivillige i korpset. Disse lister blev indleveret til Runacker inden middag den 31. marts.

Allerede samme dag blev landbevæbningen alarmeret. Et fjendtligt skib havde krydset rundt inde under østkysten af øen, og man ventede, at det ville sætte tropper i land ved mørkningstid. Hele mandskabet kom i en fart på benene bevæbnet med, hvad de i hast kunne få fat på af skarpe våben, og træk ned til stranden. Imidlertid sejlede skibet med kurs mod Fyn, og der blev ingen landgang på Als.

Den 1. april fik Als en kommandant, H. C. Riegels. Et opråb, han udsendte ved sin tiltrædelse, siger en del om hans tidligere løbebane og hans forhold til alsingerne:

Mine kære og prøvede Landsmænd paa Als.

De fleste af Eder kender mig, thi med mange af Eder er jeg opvokset, og mange af Eder har tjent under mig. Ja, en Del af Eder har i Felttoget 1813 delt Farer og Byrder med mig! Overalt hørte vi kun Ære og Ros, thi vi havde kun Pligt og Troskab for Øje.

Da jeg som Slesviger meldte mig til Tjeneste for at værne om den Kongelige Gave, der gør Slesvig til et selvstændigt Hertugdømme, da har Kongen skuet mig i Hjertet, idet Hans Majestæt har udnævnt mig til Kommandant over Als.

Det er nu 41 Aar siden jeg som 15 aarig Frikorporal vendte hjem fra Kjøbenhavns Belejring og første Gang meldte mig til min Faders Tjeneste. Meget har siden den Gang forandret sig, men Alsingeres Troskab er uforandret. Dette har vi vist hinanden, hvor vi mødtes, og dette vil vi igjen vise hinanden, idet jeg herved opfordrer enhver tro Alsinger til at slutte sig til mig, og følge mig, for at værne om vor Sikkerhed og Ejendom. Fuld af Tillid til alle tro Mand i Slesvig tilraaber Kongen

os Slesvigere: »I ville ikke bortkaste Lovlighedens og Frihedens Velsignelser for at tjene Ærgjerrighedens troløse Planer«.

Nej, brave Alsingere, dette ville I ligelidt nu, som I hidtil har villet det. Vi ville vise andre tro Slesvigere, at Enighed gør stærk, og vi ville stole paa, at Gud er med den retfærdige Sag.

Jeg opfordrer derfor alt ungt og vaabendygtigt Mandskab til ikke længere at skjule Geværerne, men nu komme frem og bruge dem!

Fornemmelig opfordrer jeg alle mine gamle Regimentskamerater til at samles om mig, til Hest eller til Fods, og væbnet saa godt som muligt, for at bruges som Underbefalingsmænd.

Ved Egen Kirke ønsker jeg at samles med Eder mine brave Alsingere. Søndag den 2. April om Middagen Kl. 12, til hvilken Forsamling jeg navnlig indbyder de Herrer Sogneprester, den Embedsstand, der formentlig paa Als blev Pligt og Ære tro.

Jeg vil meddele Eder, hvorledes vi bedst kan bidrage til at forsvare vort kære Als, og jeg venter, at I med Lyst og Mod forbereder Eder dertil, thi vel ved jeg, at Viljen er god, men denne er ikke tilstrækkelig; der udkræves ogsaa Dygtighed, fremfor alt Sammenhold!

Altsaa vi sees den 2. April!

Sønderborg, den 31. 3. 1848.

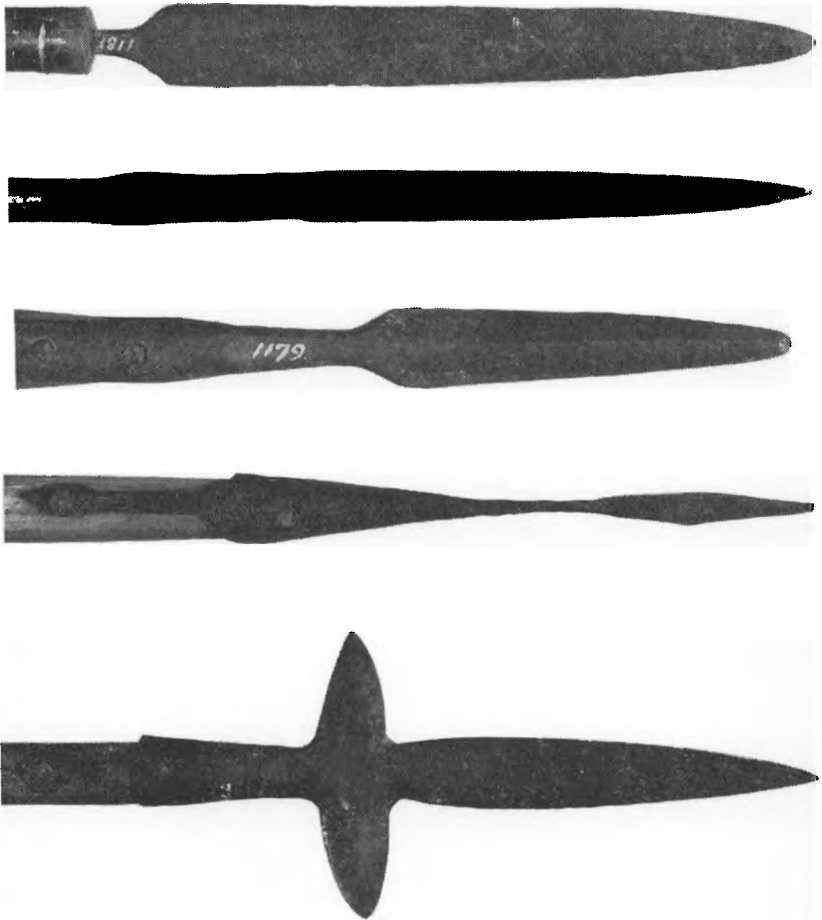
*H. C. Riegels*

Kommandant paa Als.

Dette opråb blev bekendtgjort i »Den danske Slesviger«. Mødet ved Egen kirke satte yderligere fart i tilstrømningen af frivillige til landbevæbningen. Der nævnes de første dage 1500 i Nørherred og 2000 i Sønderherred. Imidlertid er disse styrker vel reduceret en del ved indkaldelse til hæren, men tilbage stod en anselig styrke. Som nævnt i Riegels opråb bestod den både af kavalleri og infanteri.

Landbevæbningen var udrustet dels med geværer, deriblandt dem, der var fundet på Augustenborg slot og allerede dagen efter uddelt til de frivillige, dels med spyd og lanser.

De fleste var hjemmesmedede, og smedene havde i de dage mere travlt med at smede våben end at hvæsse plovjern, og der blev lagt megen opfindsomhed og snilde for dagen — det gjaldt om at finde en type, der kunne gå godt i bund!

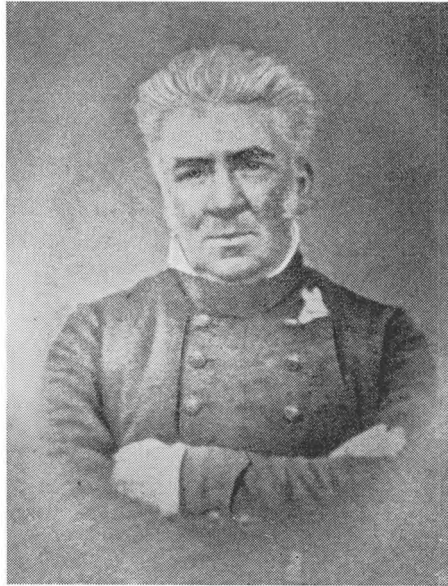


*Fotograf af hjemmesmedede våben på Sønderborg slot*

**Kommandostaben bestod af:**

Oberst H. C. Riegels, chef, krigsråd Riegels, kommandør for Als Nørherred og løjtnant Runacker, kommandør for Als Sønderherred. I hvert sogn var der en løjtnant, der havde ansvaret for sognets styrker, og han havde sine underbefalingsmænd, der mest bestod af folk, som havde gennemgået soldatertjenesten. F. eks. nævnes i Egen sogn:

Boelsmand Jørgen Blom, Sjellerup, løjtnant Chr. Klyhn, skolelærer P. Hansen, høker Jørgen Matzen, høker Wulf, Elstrup, pro-



*H. C. Riegels*

prietær Knudsen, Lysholm, og Hans Christensen, Katryd som underbefalingsmænd. Alarmplads var ved Egen kirke og eksercerplads i nærheden af kirken. I begyndelsen blev der øvet flittigt, senere hveranden søndag. Landbevæbningens hovedformål var at afpatruljere stranden, navnlig ved nat, men på udsatte steder — Hardeshøj, Stolbromaj, møllebakken ved Guderup, Høgebjerg og Kegnæshøj var der vagt både dag og nat.

De danske krigsskibe, der krydsede omkring øen, havde bestemte signaler for at alarmere landbevæbningen. Når der blev affyret tre kanonskud og tre raketter, skulle man møde i Sønderborg. To skud og to raketter betød mødested Hardeshøj o. s. v.

Da også kirkeklokkerne skulle bruges i særlig påtrængende tilfælde, ved total alarm, blev det i den første tid forbudt at ringe med kirkeklokkerne om søndagen. I Hørup og Ketting kirker var der krudtlagre, og der måtte hverken ringes med klokkerne eller holdes gudstjenester. De fik senere en erstatning på 800 rdl.

Man forstår, at tiden ofte blev lang på de trættende nattevagter. Der fortælles fra Havnbjerg, at boelsmand Christen Hansen efter en alarm var rykket ud og gik på vagt ude ved Allsund ved



Brandsbølskov. Han skulle afløses af Jens Jensen, men da denne ikke brød sig om at gå kystvagt om natten, tog Christen Hansen hans vagttørn for 4 skilling. »Men ud på natten kom der en brusen ude på sundet, så vi troede, at nu kom Prøjserne. Der kom nu ingen Prøjsere, thi det var en hjuldamper, der gik forbi. Det var en sjældenhed dengang. Vi var kun bevæbnede med lanser og spyd, men var prøjserne kommen, havde vi ganske bestemt gjort brug af dem!«

Ja, det var trættende og opslidende med de mange og lange vagter om natten, når det daglige arbejde skulle passes om dagen, og når tilmed søndagene gik med eksercits. En søndag mødte en boelsmand fra Havnbjerg, der skulle deltage i en øvelse ved Egen kirke, med spadserestok og stillede sig blandt tilskuerne. Krigsråd Riegels, der ledede øvelsen, blev gjort opmærksom på manden og ville tale ham til rette. Manden svarede, at han nu havde været til øvelse hver søndag, men hans nabo havde været dispenseret. For mange år siden havde han lært eksercitsen bedre end her, nu ville han ikke være med til den komedie mere. Riegels lod ham spærre inde i et hus i nærheden, og bagefter, da tjenesten var forbi, trak hans venner ham hen til Riegels. Man sagde bonden en undskyldning for, han mumlede den efter, og Riegels lod nåde gå for ret.

Når der i Almindelige Bestemmelser for Landbevæbningen på Als (se modst. side) er tale om mistænkelige personer (pkt. 14) så er det ikke uden grund. Vinteren 47-48 strejfede en mængde tyske håndværkssvende rundt på øen. Der berettes om,<sup>8</sup> at de var blevet en sand landeplage, og at politiet ikke ville gribe ind overfor dette uvæsen. Hertugen var meget godgørende overfor dem og gav dem ovenikøbet  $\frac{1}{3}$  rd. cour. i lommepenge. Deres ophold på øen var af hertugen beregnet på at have hvervede friskarer ved hånden<sup>9</sup>. Tilsyneladende forsvandt de alle ca. 8 dage før oprørets udbrud, og man påstod, at de gik i tjeneste i de slesvig-holstenske friskarer.

Den 6. april kom Frederik VII til Sønderborg og blev modtaget med jubel af en stor folkeskare. Stemningen på Als var nu udmærket, og de tysksindede lod sig hverken se eller høre.

Den 9. april inspicerede kongen landbevæbningen, først den nørherreds afdeling, i Hulekobbøl ved Hjortspring, hvor der var samlet omkring 3000 mennesker for at hylde ham. Den førømtalte herredsfoged dr. Steffens, der som bekendt var tysksindet, men

## Almindelige Bestemmelser for Landbevæbningen paa Als.

Opfigten med Landbevæbningen er:

- 1) At bevogte Den mod fjendtligt Overtald.
- 2) At befordre Enighed og Samdrægtighed paa Landet.
- 3) At opretholde Orden og Rgtesse for Løven.
- 4) At fiktte den mod alle mistænkelige Personer saafom Espioner, Dm- løbtere og dslige.

For at naae disse Formaal, maa altsaa vises en stor Dymærksomhed og Aar- vaagenhed paa Post og Patrouille, en ædruelig og Ådentlig Opførsel! Der maa vises en vedvarende Dymærksomhed paa alle saadanne Personer der kunne synes mistænkelige. De Fremmede paa Den maatte vel meest være Gjenstand for en saadan Dymærksomhed, dog maa denne ikke gaae over til Had eller Forfølgelse — til krænkende Mistænksomhed. — Det er Pligt for enhver Vedvænet selv at være et Rensker paa lovtlig Orden, og ligesaa lidet at tillade sig selv nogen Dværtvædelse deraf som fiiltiende at see Andre gjøre det.

Som bevæbnet Magt bestager Landbevæbningen i at afholde fjendtligt An- greb og Overtald. Som Borgeransjund bidrager den til at opretholde det ægte fædrelandste Sindelag, Kjærlighed til Kongen og Fædrelandet.

For at faa den fornødne Anseelse og Styrke henføres under Landbevæbningen den hele tilstedeværende mandlige Befolkning fra 18 til 50 Aar, saaledes som Be- folkningen allerede selv har indordnet sig derunder, og derved paataget sig de Tjenst-Pligter som heraf flyde nemlig:

1) At møde paa Alarmspladsen med sit Vaaben i god Stand naar Alarms- signalet gives.

2) Ikke at udeblive fra de befalede Vaabensøvelser uden gyldig Grund, som da maae anmeldes for den Commanderende, og stede at møde til det befalede Klokkeslet.

3) Altid at møde i ordentlig Vaanklædning, hvilken foruden den hvide Krave, efterhaanden Skulde søges at gjøres saa egal som muligt. Da en fort blaae Strække (Vaabenhjole) efterhaanden vil blive Hærens Beklædning, saa kunde denne maaftte indføres lidt efter lidt.

4) Paa Posten at være aarvaagen og ligesaa lidet gjøre blind Alarm som søve eller være uagtsom, — og give nsigtig Rædning om det Passerede til den vedkommende Foresatte. Paa Posten maa der ikke søges Tobat ligesaa lidet som der maa gjøres Tid paa Posten.

5) Være lydlig og følgagtig mod de Commanderende, da ellers al Orden maatte ophøre. Troer Noget sig forurettet, da anbringe sin Klage for Comman- deuren. Alle Dværtvædelse af god Orden meldes af de tvende Hæter Comman- deurer til mig som Landbevæbningens Chef.

6) Vise Lyft og Dymærksomhed ved Vaabensøvelserne, saaledes at disse li- gesaameget kunne blive til Nytte for det Hele, som til Fornøielse for den Entelte.

7) Være opmærksom paa Enhver, der kan antages for at være mistænke- lig, for at opdage hvad ulovligt en sliq Person muligvis maatte foretage sig, og strax at anmelde hvad man har bemærket. Dog bør man ogsaa vogte sig for at udbrede Rygter og Løe Snal, der kun skade og vakte Mistillid.

8) Under Vaabensøvelserne afholde sig fra al Talen og omgaard forsigtig med sit Vaaben, saaledes at han hverken bestadiger sig selv eller Andre der ikke ere Fjender.

9) Aldrig glemme den Ålvor og Besinbighed, der anstaaer en bevæbnet Mand, især naar det gjælder Fædrelandets hellige Sag. Under slige Forhold gjæ- der det især at følge Commandoet med Rolighed og Dymærksomhed.

Vaabensøvelserne indstranke sig indtil videre til hver anden Søndag-Eftermiddag.

### Regels,

Chef for Landbevæbningen paa Als.

Affotograferet på Sønderborg slot

endnu sad i sit embede, var også til stede, men bønderne vendte ham ryggen og lod, som om de ikke så ham.<sup>10</sup>

Efter at kongen havde set på landbevæbningens eksercits, kørte han til Guderup præstegård, hvor han spiste frokost hos biskop Jørgen Hansen. Herfra kørte han til Majbølgård, hvor han inspicerede den sønderherreds afdeling, og efter vel endt inspektion kørte han til Sønderborg, eskorteret af 200 bønder til hest. De var bevæbnet med lanser, som de til ære for kongen havde pyntet med små dannebrogssflag. På vejen til Sønderborg blev kongens vogn flere gange standset af ordonnanser, der bragte ham meldinger fra slaget ved Bov. Efter kongens ankomst til Sønderborg kom et dampskib med fanger, dels regulære tropper, »dels alt muligt skrabsammen, nogle med, andre uden trøje, nogle med en sort, andre med en hvid hat o. s. v.« Den 10. april kom flere fanger, ca. 700 ialt. Kongen besøgte dem, før han rejste til Flensborg. De erklærede, at de mente at have kæmpet for kongen, og råbte hurra for ham!<sup>11</sup>

Kongen meddelte senere landbevæbningen gennem dens chef, at han var overordentligt godt tilfreds med den.

Efter slaget ved Slesvig, da insurgenterne var blevet forstærket af de preussiske hærafdelinger, og vor egen hær måtte trække sig tilbage, kom der igen hektiske og travle dage for den alsiske befolkning, og igen begyndte frygten for en slesvig-holstensk sejr at nage. Store troppemasser begyndte at strømme over til øen. Oberst Riegels havde i misforstået iver ladet den provisoriske flydebro fjerne, for at slesvig-holstenerne ikke kunne gå over sundet. Nu blev det grunden til, at vore egne tropper ikke så hurtigt som ønskeligt kunne trække sig tilbage. Stort mandskab blev fra Als sendt over for at forrette skansearbejde på Dybbølbjerg — ofte 100 mand fra et sogn. — Den 25. april blev der, samtidig med ordren til skansearbejde, slået alarm, og landbevæbningens folk måtte hurtigt hente deres våben og stille ved Hørup kirke. Alt dette skabte stor forvirring — og ingen vidste noget sikkert. Heldigvis fik man dog alle de tropper, der stod på Sundeved, over inden aften. De var trætte og udmattede, men i stedet for at lade de først ankomne få de længst bortliggende kvarterer, måtte de sidst ankomne marchere den lange vej til Nørherred. Mange tog nødkvarter i den første lade, der var plads i, hvorefter de fortsatte dagen efter til deres kvarter.

Herefter var Als retraitestilling for en stor del af den danske hær, og indkvarteringerne tyngede hårdt på beboerne — ofte var der 20 mand på en gård. Der nævnes endda en indkvartering på 8000 mand alene i Ulkebøl sogn. Dertil kom de mange ægtkørsler. I årene 1848-49 blev der i det augustenburgske distrikt forrettet 22.209 kørsler. Ofte var et køretøj borte i 5—6 dage.

Efterhånden blev det sådan, at sognene i fællesskab havde lejede køretøjer til dette formål. Arbejdet hjemme skulle jo også passes. Mange af de indkvarterede soldater tog gerne en hånd med, når der var travlt, og der rådede i det hele taget et udmærket forhold mellem militæret og befolkningen.

Alt imens fortsatte landbevæbningen med øvelserne. Chefen, oberst Riegels, inspicerede ofte disse øvelser. »Han lod i forvejen sin ankomst højtideligt melde, holdt formanende taler, gav gode råd og skønne løfter — som han ikke kunne holde. — Til sidst fik han en slags adjutant i Carl Drescher, som havde solgt sin gård i Jylland og nu gik ledig i Nørborg. Han blev kaldt leutnant og fik en slags uniform med epauletter, forskellig fra de virkelige officerers«. <sup>12</sup>

Desværre var det kun så som så med den frivillige tilslutning til landbevæbningen. Folk med tyske sympatier blev simpelthen »tvunget til at gå frivilligt med«, og selv flere af hertugens stab, deriblandt hans forst- og jagtbetjente blev indrulleret og måtte deltage i øvelserne. I den anledning må løjtnant Runacker indgive en beretning til oberst Riegels om disses sindelag og opførsel. Om overfører König skriver Runacker, at han »har søgt at gøre øvelserne latterlige og tillige søgt at indjage folk skræk for, at hertugen nok skal vende tilbage, så hvis de har deres kone og børn kær, var det klogere at blive hjemme, end at gå og eksercere med et så dårligt våben som et spyd«. <sup>13</sup> Sådan får alle de hertugelige forst- og jagtbetjente deres skudsmål, og med en enkelt undtagelse viser de sig at være højst antidanske og modvillige mod at deltage i øvelserne.

En skrivelse fra oberst Riegels til overfører König lyder heller ikke særligt »frivillig«:

An den Oberförster König!

Der Holzvagt Andresen hat sich unverzüglich bei mir einzustellen betreffend *warum* noch nicht an die Waffenübungen

und den Dienst der hiesigen Volksbewaffung Theil genommen hat.

Die Commandantschaft auf Alsen 3. Maj 1848.

*Riegels.*

Dagen efter demonstrationen ved Augustenborg slot, hvor også våbenlageret blev beslaglagt, udgik der fra hofråd Barth en skrivelse til alle hertugens jagtbetjente om, at de inden et bestemt klokkeslet skulle aflevere deres våben. I en indberetning fra oberst Riegels meddeler han, at »når de i landbevæbningen har vist sig pålidelige igen, skal de atter bevæbnes med egne eller kongelige geværer«. <sup>24</sup> Jagten bliver gennem alle krigsår et meget ømt punkt. De første dage efter oprørets udbrud gik alle på jagt. Hertugens rigelige vildt havde altid gjort stor skade på bøndernes korn — nu så de en lejlighed til at få det udtyndet. König ville have dem straffet, men Riegels gik i forbøn for dem og vil have dem til at forstå, at det er bedst, der er orden. »Med få undtagelser kan den alsinger bonde med det gode bringes til alt godt, og han har megen agtelse for lovlighed og anstændighed«. <sup>15</sup> Folkerådet andrager til civilgouvernøren: »Vi tillader os tillige at bede om, at det udtrykkelig må vorde udtalt for de hidtil værende forstmænd, jagtbetjente og revierjægere, at de ville blive betragtet som krybskytter, når de med bøsse træffes på fremmed mands mark, og afstraffede efter lovens bud«. <sup>16</sup>

Bøtten er vendt om — nu er det bønderne, der vil have jagtbetjentene straffet — før var det omvendt. Nogen stor styrkelse af landbevæbningen, hverken i slagkraft eller ånd, har disse tvungent indlemmede næppe været.

Det, der gjorde Riegels populær i hans første »regeringsdage«, var ellers netop det, at han sørgede for, at de mest upålidelige embedsmænd blev fjernet fra deres stillinger. Allerede 10. april suspenderedes herredsfoged Steffens, hofråd Prehn og borgmester Langreuter. Hofråd Barth havde allerede den gang forladt Als. Hofpræsten Germar blev også afsat, ligeledes pastor Schlajkjer i Asserballe og pastor Petersen i Notmark, der var ivrige tilhængere af hertugen. To andre præster var også i søgelyset, pastor Ahlmann i Svenstrup og pastor Hoeck i Ketting. Sidstnævnte havde »efter sædvane nævnt stedets fyrste i kirkebønnen, men så stod næsten hele menigheden op og forlod under megen støj kirken«. <sup>17</sup>

Pastor Petersen i Notmark var dumdristig nok til at vende tilbage, efter at våbenstilstanden var indtrådt, men hans ophold i Notmark varede ikke længe, for en skønne dag indfandt der sig en afdeling af landbevæbningens kavalleri, ca. 30—40 mand, anført af møller Andersen på Mommark hedemølle (dannebrogsmand). De besatte alle indgange til præstegård og kirke og sendte bud til sognets byer, at nu skulle de med til at bortføre præsten, hvis de ikke ville anses for tyskere. Afdelingen, for største delen i uniform, red ind på marken og sendte 3 mand, skolelærer Hansen fra Asserballeskov, boelsmand Bladt fra Mommark og boelsmand Nielsen fra Jestrup, ind til præsten.

De erklærede over for ham, at de ikke ville tale ham på øen nu, da han var suspenderet. Hans æresord for, at han ville være borte inden 24 timer, ville de ikke tage imod, »ti de troede ikke en tysker«. Han lovede at være færdig inden to timer, men allerede efter 1½ times forløb var han til disposition. Så red de bort med ham, tre mand høj, præsten også til hest, i midten foran. Det gik i skarpt trav det meste af vejen til Sønderborg til færgen. Færgen var imidlertid lige gået, og da folk stimlede sammen, tilbød anføreren ham en båd, for at undgå »infelter« (forviklinger). Præsten gik ombord på den, og hesten måtte svømme bagefter. Da afdelingen så ham vel i land på den anden side sundet, vendte de om, ved rådhuset gav de kong Frederik VII et hurra, hvorefter de skiltes. Iøvrigt var det hele gået for sig med påfaldende militær orden og iagttagelse af alle mulige høflighedsformer, så at endog den bortførte præst gav anføreren hånden til afsked og takkede ham for beskyttelse.<sup>18</sup> En anden beretning slutter med ordene: Hvorved alting gik roligt og ordentligt til, (H. C. Bladt).

At Riegels vidste besked med denne bortførelse, er der vist ingen tvivl om. Der påstås, at der hos landbevæbningen<sup>19</sup> lå en liste over personer, hvem den samme skæbne var tiltænkt. Men Riegels havde overskredet sin kompetence. Han var allerede 24. maj 1848 bleven suspenderet som kommandant. Han havde lagt sig ud med militæret, som ikke havde meget tilovers for hans dygtighed og indsigt. Den 17. var han rejst til København, efter at han ved en våbenøvelse ved Lysabild kirke havde formået at få et par bønder, H. C. Bladt og Hans Nielsen, Jestrup, til at ledsage sig. Han ville retfærdiggøre sig angående nogle af sine handlinger — bl. a. fjernelsen af pontonbroen, og han ville gøre forslag til nye foran-

staltninger på øen (Folkerådet. De fik ikke kongen i tale, men talte med nogle ministre. Dagen efter hjemkomsten bliver han så afsat som kommandant for Als, men udnævnt til civilguvernør for Als og Ærø, og som et plaster på såret avancerer han til oberst i arméen. Han er stadigvæk chef for landbevæbningen.

Efter bortførelsen af den Notmark præst får landbevæbningen i en skrivelse til dens chef (Riegels) en skarp irettesættelse af general Hansen, der nu er kommandant i Sønderborg, fordi en så stor bevæbnet skare er trængt ind i Sønderborg uden hans tilladelse. Da general Hansen kort efter forlader Sønderborg for at blive krigsminister, tilkalder hans efterfølger, general Bülow, hovedmændene og giver dem en speciel irettesættelse, men var dog meget venlig overfor dem.<sup>20</sup>

I en skrivelse fra kancelliet til Riegels erindrer man ham om hans beføjelser. Det hedder heri ordret: »Was ferner Ihre Funktion als Chef der Landbewaffung betrifft, so wird Ihre Wirksamkeit hierfür ausschlieslich militärische Zwecke, die zum Schutz und zur Sicherheit der Insel gerechen, zu verfolgen haben, und werden Sie sich an dieser Beziehung gefällig mit der höchsten Militärbehörde auf der Insel in Verbindung setzen, wohingegen jede art der Ausübung einer polizeilichen Aufsicht seitens der Volksbewaffung nur dann wird eintreten können, wenn zu dem Behufe die Assistenz jener Bewaffung von dem Oberbeamter oder dem betreffendem Polizeibehörde auf der Insel in Ausspruch genommen wird«. <sup>21</sup>

Altså ikke foretage sig noget på egen hånd med landbevæbninger, men pænt sætte sig i forbindelse med hæren først, og i politimæssig henseende vente, til den bliver tilkaldt af politimyndighederne.

I et brev fra kancelliet til konstitueret overinspektør for Als, Hornemann, beder man ham om, at han »i de Augustenborgske bønders interesse vil våge over, at guvernøren (Riegels) ikke pålægger dem flere byrder, end han er berettiget til«. <sup>22</sup>

Nu er det imidlertid sjældent bønderne, der klager over oberst Riegels, han gør alt for at komme til at stå på en god fod med dem, og indenfor landbevæbningen er hans popularitet usvækket, til trods for, at eksercitsen ofte synes tidsspildende og besværlig, og kystvagterne lange og ensformige. Flere gange er landbevæb-

ningen alarmeret — den 21. april til Lysabild kirke, den 25. april ved Hørup. Da der blev kæmpet på Sundeved den 5. juni, stod de i beredskab hele natten, og de, der havde geværer, fik udleveret skarpe patroner. Ofte hørtes der skydning og kanontorden fra Sundeved — ofte gik rygterne, at nu var der landgang her eller der — der blev slået alarm, og landbevæbningen rykkede ud i større eller mindre afdelinger.

Tjenesten er nu lagt i faste rammer, og de almindelige bestemmelser er bleven efterfulgt af en chefsbefaling udsendt til alle sognechefer. Den følger her:<sup>29</sup>

## Organisation og tjenestereglement for landbevæbningen på øen Als

### *I. Landbevæbningens styrke.*

Landbevæbningen er inddelt i to afdelinger (korps), en for Sønderherredet og en for Nørreherredet, hvis styrke består af det tjenstdygtige mandskab, der er fyldt det 18de, men endnu ikke har fyldt det 50de år, og som ikke er i aktiv tjeneste i arméen.

Styrken består for tiden:

I Sønderherredets 8 sogne af 1546 mand.

I Nørreherredets 5 sogne af 1257 mand.

### *II. Landbevæbningens inddeling.*

1. Hvert sogns mandskab danner et kompagni, der består af alle spydbevæbnede og alle geværbevæbnede, samt af de af hvert sogn afgivne kavallerister eller ridende ordonnanser, der er bevæbnede med lanser eller sabler.

2. Ved våbenøvelserne, der foretages kompagnivis, er disse inddelte afdelinger på 24 mand eller peletons på 12 roder, og disse igen i underafdelinger på 12 mand, eller sexioner på 6 roder. Ved større våbenøvelser, der foretages af flere kompagnier (sogne) dannes der af disse særskilte med gevær og spyd bevæbnede batailloner, hvoraf de sidste er at betragte som reservebatailloner med tilhørende reserve- eller spydbatailloner, nemlig:

I Sønderherredet 2 geværbevæbnede batailloner med tilhørende reserve eller spydbatailloner. 1. bataillon dannet af sognekompagnierne i Lysabild, Hørup og Ulkebøl sogn med en fælles exer-serplads på Majbølgårds kobbøl.



1. bataillon dannet af sognekompagnierne fra Tandslet, Notmark, Asserballe og Ketting sogn med en fælles exerserplads på Gammelgårds kobbøl. Sognekompagniet på Kegsnæs deltager kun ved enkelte lejligheder i 1. bataillons våbenøvelser og øver sig iøvrigt på selve Kegsnæs.

I Nørherred ligeledes 2 geværbevæbnede batailloner med tilhørende reserve- eller spydbatailloner. 1. bataillon dannet af sognekompagnierne i Nørborg, Oksbøl og Havnbjerg sogne med fælles exerserplads på Hjortsprings kobbøl.

### *III. Landbevæbningens befalingsmænd*

Kavalleriet forener sig enten i en eskadron i Sønderherredet og en i Nørreherredet, eller også i de halve eskadronarder, der hører til de anførte batailloner. Hvert kompagni kommanderes af en kommanderende befalingsmand, og afdelinger, peleton og section af underbefalingsmænd.

Jægerne ved hvert kompagni har en kommanderende befalingsmand for sig, hvilket også er tilfældet med de spydbevæbnede og samtlige kavallerister ved hvert kompagni.

Såvel ved kompagnierne med tilhørende jægere som ved de såkaldte ordonnanser er en af befalingsmændene ansat som næstkommanderende, der, når den kommanderende befalingsmand er fraværende, overtager kommandoen over kompagniet eller de samlede ordonnanser, lige som disse overalt forretter tjeneste lig en major ved de regulære batailloner, og påligger det dem endvidere at have tilsyn med våben og ammunition.

Foruden de anførte befalingsmænd under gevær, har hvert sogn eller kompagni en sognechef, der, uden hensyn til om han tillige er kommanderende befalingsmand under gevær, står i spidsen for hele landbevæbningen i sognet, og således modtager og udfører alle, såvel mundtlige som skriftlige ordrer, der fra chefen eller kommandøren måtte udgå udenfor de egentlige våbenøvelser.

Endvidere påligger ham:

a. — I overensstemmelse med § 5 af »de almindelige bestemmelser for landbevæbningen på Als« til vedkommendes kommandør at indmelde de forseelser, der begås af landbevæbningens mandskab i chefens eller kommandørens fraværelse, og som såvel af ham, som af den kommanderende og næstkommanderende

befalingsmand måtte findes at egne sig til en større irettesættelse, end de selv måtte foranledige til at uddele.

Disse skulle også i forening gøre forslag til kommandøren over dem af bevæbningens mandskab, der for svageligheds- eller andre grunde bør gå ud af styrken, ligesom det formentlig er dem, der bør våge over vedligeholdelsen af den gode ånd i bevæbningen, at føre regnskab over de forekommende udgifter og besørge sammes reparation og udbetaling, og derefter årligt til nytår at indsende det forløbne års opgjorte regning til den vedkommende kommandør.

At føre styrkelisten over sognets mandskab ved landbevæbningen og ved udgangen af hvert års marts måned i nærværelse af samtlige befalingsmænd at foretage en revision af samme og derefter at indsende af- og tilgangslisterne til kommandøren, der derefter foranstalter det fornødne angående det tiltrædende og fratrædende mandskab.

Stedse at være nærværende ved våbenøvelse, hvorved han medbringer mandtalslister, for derefter at opråbe mandskabet, samt fortegnelse over dem, der enten af sygdom eller andre, af ham anerkendte gyldige grunde udebliver, eller er bleven fritaget for at møde. Dersom han ikke tillige er kommanderende befalingsmand, er han personlig fritaget for at deltage i våbenøvelserne, men behøver, som ovenanført, kun at give møde ved samme, ligeledes er han fritaget for at deltage i nogensomhelst vagttjeneste.

Besørge samtlige tilsigelser, hvorved han dog assisteres af en befalingsmand i hver by, der efter modtaget ordre bekendtgør denne for hver enkelt af byens mandskab.

Han våger over, at alt til alarmsignalerne henhørende er i god orden, ligesom den derværende post står under hans specielle tilsyn.

#### *IV. Landbevæbningens pligter.*

Til de pligter, der er anførte i »de almindelige bestemmelser for landbevæbningen på Als« tilføjes: At der af de ridende ordonnanter i tilfælde af alarm møder en af hvert sogn hos landbevæbningens chef, ligesom de efter givne befaling af kommandøren eller overbefalingsmændene er pligtige til at patruljere eller afgive anden ordonnanstjeneste, hvor og når samme behøves, hvorimod de

er fritagne for al vagttjeneste. Ligeledes møder enhver søndag morgen kl. 7 hos den højstkommanderende i herredet, altså for Sønderherredet i Sønderborg — — de skulle også ved sognecheffens foranstaltning, når alarm påkommer om natten, bidrage til med hurtighed at vække og sammenkalde landbevæbningsmandskab. De må i enhver tjenesteforretning vise at være værdige til den tillid, der er dem skænket.

Sønderborg, den 19. august 1848.

*Riegels.*

Efter våbenstilstanden den 26. august 1848 kom kongen igen til Als. Den 10. sept. var en del af øens beboere til taffel hos ham, og i dagene efter holdt han audiens for civile og militære myndigheder. Ved en samtale med folkerådet udtalte han, at han ikke kunne tænke derpå uden at få tårer i øjnene. Da man spurgte ham, om der var udsigt til, at hertugen ville komme tilbage hertil, svarede kongen: »Aldrig, og skulle han snige sig ind alligevel, så erklærer jeg ham herved for »vogelfrei«!

Den 13. september inspicerede kongen krigsmagten, både militæret og landbevæbningen i Rumohrsgårds kobbøl.

Den 14. sept. udstedte han følgende dagsbefaling:

Da Vi ved den i Gaar stedfundne Presentation for Os af Alsinger Landbevæbning havde Lejlighed til at bemærke den glædelige Fremgang, som denne Væbning siden sammes Præsentation for Os i afvigte April Maaned har haft, ligesom Vi ogsaa af de, angaaende bemeldte Væbning modtagne Beretninger har erfaret den gode Aand, som besjæler samme, og den gode Tjeneste den har præsteret under de Farer, der truer Landet, saa finder Vi Os foranlediget til herved at tilkjendegive Vor Allernaadigste Tilfredshed og Tak for deres i saa Henseende udviste Virksomhed, idet Vi derfor paa nærmere Indberetning om Væbningens fuldstændige Uniformering ville tage i Allernaadigste Overvejelse, hvorvidt den ridende Afdeling maatte være at tildele en Standard, og Fodafdelinger en Fane, samt Førerne passende Distinktioner. Hvilket vi saaledes Allernaadigst give tilkjende til almindeligst Efterretning og videre Bekjendtgørelse for hele Væbningen.

Sønderborg, den 14. September 1848.

*Frederik R.*

Hertil føjer Riegels:

»Idet jeg meddeler den hæderlige landbevæbning denne Hans Majestæt Kongens allerhøjeste tilfredshed med bevæbningen, der må være den en hellig opmuntring til fremdeles at bevare Hans Majestæts Kongens og hele landets påskønnelse, er det tillige en kær pligt for mig at meddele såvel de herrer overbefalende krigsråd Riegels og kaptajn Runacker, som de underbefalende og mandskabet, enhver især, min tak for den gode ånd, der ved enhver lejlighed udtaler sig i bevæbningen, og som også viste sig ved presentationen for Hans Majestæt Kongen.

Brave landsmænd!

Holder sammen og være enige i det gode, så I vil bevare al-singerne et hæderligt minde nu og i eftertiden, og eders efterkommere vil mindes jer med taknemlig berømmelse for eders troskab mod konge og fædreland og for eders enighed og samdrægtighed.

Med våbenøvelser og vagttjenester har det sit forblivende ved den tidligere bestemmelse, at de ophører, hvorimod der som hidindtil hver søndag møder en ridende ordonnans for hvert sogn i Sønderherredet.

Sønderborg, den 15. september 1848.

*Riegels.*

Til den gode tjeneste kongen taler om, hører, foruden kystbevogtningen, også udsendelsen af ridende patruljer på Sundeved — der tales om en forpostkæde tværs over halvøen, og så længe, der var tale om en frivillig ordning under landbevæbningen, har der muligvis også været Sundevedboer med i denne forposttjeneste. Senere er den naturligvis overtaget af ordinære tropper.

Der er flere steder tale om landbevæbningens uniformering, der skulle bestå af blå frakke med hvid krave og skulderstrop- per med bogstav A. L. B. Desværre findes der slet ingen af disse gamle uniformer. Man har måske hjulpet sig ved at sy en hvid krave på de blå vadmelstrakker, der den gang hørte til bondens daglige påklædning, måske også syet et par blanke knapper i. Landbevæbningens fulde uniformering er vist aldrig blevet gennemført, og efter krigen har man nok fjernet den hvide krave og knapperne og omvendt frakken til daglig brug.

Jeg har flere gange nævnt folkerådet, og det er heller ikke nemt at fortælle om landbevæbningen uden at strejfe folkerådet — fordi begge er udsprunget af samme kongetro og fædrelands-kærlige ånd — og har samme ledelse.

Som før nævnt havde oberst Riegels ved en forsamling af landbevæbningen ved Lysabild kirke bedt to mænd om at ledsage sig til København for at tale med kongen og ministrene. Det var ham sikkert en stor skuffelse, at han ikke fik kongen i tale — de var gode bekendte, måske også venner, fra den tid kongen, som prins, havde opholdt sig i Fredericia. Hovedformålet for Riegels, Bladts og Nielsens rejse til København synes at have været at opnå en tilladelse til at oprette en repræsentativ forsamling, et folkeråd, til at drøfte øens anliggender, evt. være rådgivende overfor regeringen. Efter hjemkomsten samler Riegels så igen landbevæbningen samme sted, den 4. juni, for at meddele den resultatet af rejsen til København. Den 9. juni er en valgkommission, udnævnt af regeringen, bestående af kammerherre, oberst Riegels, biskop J. Hansen og H. C. Bladt samlede i Guderup præstegård. Den har ret til at supplere sig med 2 mand, borgerkaptajn (stadshauptmand) Hanssen (Norsk) fra Sønderborg og husfoged, krigsråd Riegels fra Nørborg. Regeringen havde bestemt, at valgloven til stænderforsamlingen skulle være bestemmende for valgretten, medens valgbarheden skulle være uindskrænket.

Den 21. juni er valgkommissionen igen samlet i Guderup og vedtager, at valg til folkeråd skal finde sted den 3. juli i Gammelgårds kro, den 4. juli på Sønderborg rådstue og den 5. juli i Nørborg amtsstue. Den 2. juli er der prøvevalg i Ketting kro, og her er der megen interesse for sagen. Ved valgene de følgende 3 dage blev følgende valgt: biskop Jørgen Hansen, købmand Günthersohn, stadshauptmand Hanssen (Norsk), krigsråd Riegels, købmand Matzen fra Guderup, Hans Christensen fra Egen, Christen Bonefeld fra Ulkebøl, boelsmand Kaad fra Tandslet og stænderdeputeret H. C. Bladt fra Tandsgård.

Den 1. august 1848 åbnedes folkerådet i Ketting bispegård. På det første møde drøftes en forligskommission for øen, og der formes en protest mod de slesvig-holstenske overgreb. Denne protest bliver sat i omløb på øen til underskrift og tænkes sendt til den tyske centralregering i Frankfurt og til general Wrangel. Den har nok ikke hjulpet meget. I begyndelsen er det mest øens anlig-

gender, der drøftes, navnlig hoveriets afskaffelse i det augustenborgske distrikt, hvor det føles forfærdeligt ydmygende at gøre hoveriarbejde for en mand som hertugen.

Da våbenstilstanden træder i kraft, kommer lidenskaberne i kog. Det var jo meningen, at den såkaldte fællesregering skulle styre hele hertugdømmet, også Als og Ærø, og rygterne gik, at den ville blive afløst af en slesvig-holstensk regering. At fællesregeringen i forvejen var mere tysk- end dansksindet, var man allerede den gang klar over. Og alsingerne protesterer. De vil beholde deres eget styre, deres egen immediatregering, vil ikke overlades til fællesregeringens forgodtbefindende. De har været kongen tro, og Als har aldrig været erobret af fjenden, de vil ikke opgive håbet om, at de må blive så nær knyttet til Danmark som muligt.

I de dage tænker en del af de mest fremtrædende dansksindede alsingere på, om de måske bliver nødt til at flygte bort fra »deres hjem og deres kære«.

Der spores da også en særlig aktivitet i landbevæbningen efter år 1848, der giver sig udtryk i en del chefsbefalinger. Efter mønstringen 13. september falder der en mindre ordensbygge.

I chefsbefaling fra 17. september hedder det:

1. Hans Majestæt Kongen har, for at hædre landbevæbningen, benådet følgende to befalingsmænd af kavalleriet og følgende to af infanteriet med dannebrogsmændenes hæderstegn:

sognechef Hans Christian Andresen på Hedemølle og

sognechef Chresten Klyhn i Guderup,

skolelærer Hansen i Dyndevad,

skolelærer J. Iversen i Ulkehølle.

Disse fire mænd bærer således det udvendige tegn på den hæder, hvortil H. M. Kongen har erkendt landbevæbningen at have gjort sig fortjent til H. M. tilfredshed.

2. Da jeg forrejses i 4 dage, så overdrager jeg i denne tid her ved kommandoen til krigsråd Riegels.

3. Når tyske vagabonder opfører sig slet, eller endog overfalde folk med grovheder i deres egne huse, da skal vore ordonnanser arrestere sådanne personer og assistere synsmændene ved deres arrestering til herredsfogdiet.

Efter ordre:

*C. Drescher*, adjutant.

Chefsbefaling af 24. sept. 1848.

1. Landbevæbningens chef igen returneret og har overtaget kommandoen.

2. Den til i dag kl. 3 eftermiddag berammede øvelse for kavalleriet ved Augustenborg udsættes til næste søndag eftermiddag til samme tid, da chefen har flere ting at aftale med mandskabet.

3. Alle vagabonder, som tiggende fjerner sig fra landevejen, anbefales til landbevæbningens særlige opmærksomhed. De bliver at pågribe og straks at transportere til vedkommende herredsfoged.

4. Så længe det endnu står i det uvisse med våbenstilstandens anerkendelse møder ordonnanserne hver søndag morgen som sædvanlig.

Sønderborg, den 24. sept. 1848.

*Riegels.*

Chefsbefaling den 1. oktober.

1. Den til i eftermiddag berammede kavalleri-eksercits udsættes indtil videre, ligesom dette også er tilfældet med våbenøvelserne i almindelighed.

2. Omhyggelighed med geværerne og disses rengørelse anbefales til alle kongelige geværer.

3. For at befordre den af H. M. Kongen givne opmuntring til, at landbevæbningen efterhånden vil uniformere sig, bekendtgøres herved, at alt det unge mandskab, når det udskrives og møder til tjeneste, erholder betaling for deres blå uniformfrakker, benklæder og huer.

*Riegels.*

Chefsbefaling den 8. oktober 1848.

1. At jeg til H. M. Kongens fødselsdag den 6. okt. som øens civilguvernør har bevidnet H. M. K. hans tro alsingers lykønskninger bringes herved til landbevæbningens kendskab.

2. Med hensyn til, at våbenstilstandsbetingelserne endnu ikke overalt er trådt i fuld kraft, indskræpes den i de »Almindelige Bestemmelser for Landbevæbningen«, § 7 anbefalede opmærksomhed — dog skal iflg. skrivelse af 4. ds. anmeldelse ske til vedkommende politiøvrighed, under hvis område nærmere undersøgelse er henlagt.

Sønderborg civil-guvernement 8. 10. 1848.

*Riegels.*

Folkerådet samledes den 9. okt. og beder regeringen i København om at måtte beholde deres egen immediatregering. Denne bestod af grev Carl Moltke, som oprindeligt var udset til at være præsident for fællesregeringen, men forhindret deri af de ham fjendtligt sindede slesvig-holstenere, og derfor måtte nøjes med den mere beskedne stilling som præsident for immediatregeringen for Als og Ærø, hvorfra han dog kort efter trak sig tilbage, så denne derefter kun bestod af amtmand Johannsen og biskop Hansen. Der holdes i de nærmeste uger ofte møder i folkerådet, og emnet er regeringens svage holdning og de utilstrækkeligt afklarede forhold med hensyn til Als og Ærø; der tales også om en udvidelse af folkerådet og holdes et møde derom i Svenstrup. I et møde den 30. okt. besluttes det at sende en deputation til København »for at bede om, at civilguvernør Riegels måtte blive tilforordnet immediatregeringen. Jeg modsatte mig dette forslag, ligeledes husfoged Riegels fra Nørborg. — Vi ville afvente begivenhedernes gang. — Derover blev kammerherre Riegels hensat i en uhyre alteration og erklærede, at han ikke kunne fungere som civilguvernør, hvis han ikke fik en mere udstrakt myndighed.<sup>24</sup>« Altså måtte en deputation afsted. (Bonfeld og P. Møller, 2 borgerrepræsentanter for Sønderborg by og 1 sekretær). Deputationen fik det løfte, at Als og Ærø ikke ville blive overdraget til fællesregeringen, inden det var bevist, at den overholdt våbenstillandsbetingelserne og, man fik sikkerhed for, at de love, den ville indføre, ikke stred mod danske interesser. Med h. t. kammerherre Riegels ville man afvente kongens afgørelse. Og Riegels må åbenbart have haft en god ven i kong Frederik VII, for denne ønskede, at Riegels selv skulle overtage immediatregeringens forretninger, og at Johannsen og Hansen kunne afskediges med tak for, hvad de hidtil havde udrettet. Dette passede imidlertid ikke Knuth, og han lod Johannsen og Hansen sidde og supplerede med Riegels.

Ind imellem skete der det, at hertugen af Augustenborg omkring 1. november kom til Graasten, og at en del af hertugens venner fra Als var taget derover for at hilse på ham. Dette vakte en uhyre harme i befolkningen, »man« sendte bud rundt på øen for at få folk til at møde i Sønderborg for at hindre dem i at komme tilbage. Der mødte omkring 2000 mand. Hos brofogden fik man en fane, nogle musikere havde man også med, og med fane og musik i spidsen marcherede man til general Hansens



kvarter. Man sendte en deputation op til ham, som tolkede befolkningens ønske om, at færgen måtte blive stoppet for de hjemvendende tyskere. Folkeskaren råbte hurra for ham og drog så videre til borgmesteren, immediatregeringen og til civilguvernør Riegels. Men myndighederne var ikke tilbøjelige til at imødekomme den ophidsede folkeskares ønsker. De bad deputationen om at udforme sine ønsker skriftligt og ville så gøre, hvad der var ret og billigt. Det er ud fra denne tildragelse, at episoden med præsten i Notmark må ses. Et par andre eksempler på selvtægt skete der også, men her var det dog ikke landbevæbningen som sådan, der var impliceret — det havde general Hansen jo taget stærkt afstand fra — nej, det var bare »bønderne«. Den 10. november drog alle bønder fra Verthemines lehn hen til gården for at tage forpagterindens søn til fange — han tjente som frivillig i insurgentarmeen, og de mente, at han var taget hjem under våbenstilstanden; endvidere erklærede de, at de intet hoveriarbejde ville udføre, så længe han sad på gården. Sønnen var imidlertid ikke hjemme, ihvertfald fandt de ham ikke, så de måtte tage hjem med uforrettet sag.

Hos skolelærer Bargmann i Lebøl havde man heller ikke rigtig held med sig. Bargmann havde også været med i Graasten og var i den anledning blevet idømt en bøde på 7 rdl. for at have forsømt skolen. Dem betalte han ikke, og han processer om denne bøde. Kort forinden havde man afhentet protokollen over »Brandforsikringen for møbler og effekter«, som han var formand for. Han er en af de allerivrigste slesvig-holstenere og har endnu hertugens og hertugindeens billeder hængende på væggen. En aften kommer der så 3 bevæbnede mænd ind til ham, men træffer ham ikke hjemme. Konen vil undvige, men bliver holdt op. Så tager de hertugbillederne ned fra væggen, bærer dem udenfor og med geværet bliver hertugparret henrettet »in effigie«.

Der kan vist ikke herske tvivl om, at Riegels er vidende om disse aktioner, og da hans varme danske hjerte og iver i tjenesten ofte fører ham i modsætningsforhold til de mere formfuldendte herrer af immediatregeringen, Johannsen og biskop Hansen, er disse ikke tilbøjelige til at optage ham som medlem. Han søger orlov og rejser hjem til Snoghøj. Og så står både landbevæbningen og folkerådet uden hoved — og alsingerne er vrede — de vil ikke undvære Riegels. Folkerådet henvender sig til regeringen

i stærke ord, om at han må komme tilbage og indtage en passende ærefuld og ansvarsfuld stilling, og det henvender sig også til Riegels med bøn om at vende tilbage. Riegels kommer, og bliver 3. medlem af det, der nu kaldes »Overbestyrelseskommissionen for Als og Ærø m. m.« Han bliver varmt modtaget, hvad følgende to vers af et højstemt velkomstdigt vidner om:

**Til Civilgouverneuren paa Als,  
Herr Kammerherre,  
Oberst v. Riegels.**

*Nytaaer 1849.*

Fra Cimbrers gamle Strande  
Nu til vor De igjen  
Paa sølverklare Blande  
Dig bringer Snekken hen:  
Vi hilse Dig med Glæde,  
I Hjertets Harmonie  
Til Himlens Gud vi bede:  
Han vil bevare Dig!

I Prøvens haarde Dage  
Du ileb, Hyrde god!  
Til Den her tilbage  
Hvor før Din Bugge stod.  
Beskytted' vore Kjære  
Mod Overfald og Svig,  
Du reddede vor Ære!  
Vi stole trygt paa Dig!

*Affotografert på Sønderborg slot*

Hertugens ophold på Graasten i forbindelse med fællesregeringens antidanske indstilling bevirker, at hertugens tilhængere på Als rejser hovedet og lader høre fra sig. Der kommer adresser til fællesregeringen og hertugen fra Nørherred med 36 underskrifter — fra Augustenborg med 75 — og en adresse fra Sønderborg by, med navne på flere prominente borgere, deriblandt et par byrådsmedlemmer, og alle udtrykker de håbet om, at fællesregeringens myndighed også må udstrækkes til Als, og at hertugen snart må vende tilbage til øen. Der er nu en ret livlig forbindelse mellem slesvigholstenerne her på øen og hertugen, så livlig, at der er tale om en efterretningstjeneste. Derfor ønsker folkerådet al trafik mellem Als og Sundeved standset, undtagen færgen ved Sønderborg. Senere bliver der også en forbindelse ved Hardeshøj. Man er også meget opsat på at få underskriverne på de før omtalte adresser straffet, og de mest aggressive udvist fra øen. Der sættes da også en politiuundersøgelse igang, men overbestyrelseskommissionen lader sagen dø hen, muligvis af frygt for, at fællesregeringen kunne finde på modaktioner mod dansksindede på fastlandet.

Riegels henvender sig igen i en chefsbefaling til landbevæbningen den 14. november 1849. Vel er landbevæbningen for tiden ude af alle tjenesteforhold som en naturlig følge af våbenstilstanden, men Hans Majestæt Kongen stoler trygt på, at hvis fjendtlighederne igen skulle begynde, de brave alsinger da med samme iver som ved krigens begyndelse ville møde under våben for at væрге om vort kære Als. Derfor er det også nødvendigt, at vore våben holdes i den stand, at de er brugbare, når det behøves. Jeg tillader mig således at anmode Deres Velbårenhed om at opfordre respektive sognechefer i Nørreherredet at afholde et våbeneftersyn og hertil indsende disses rapporter, der måtte udvise i hvilken tilstand gevæerne og lædertøjet er befundne, hvormange deraf befinder sig i mandskabets væрге, og hvor mange der findes hos sognecheferne som afleverede af det mandskab, der er udtrådte af bevæbningen og udskrevne til den stående hær. Jeg er overbevist om den iver og enighed, der især i fjor udmærkede landbevæbningen ved enhver lejlighed, også fremdeles vil gøre dem fortjent til det hæderlige omdømme, som såvel Hans Majestæt Kongen som hele Danmark har om alsingerne og deres landbevæbning, og da den kun kan blive til varig hæder, når den hol-

des til enden. Da vil alsingerne stedse nævnes som kongens tro mænd!

*Riegels.*

Bedes i afskrift meddelt samtlige sognechefer og af dem bekendtgjort for mandskabet.<sup>25</sup>

Hele denne aktivitet fra slesvig-holstenernes side gør, at folkerådet udvides med en repræsentantforsamling.

Der blev den 15. nov. afholdt et møde i Ketting kro, og man vedtog, at der i sognene skulle vælges 3—6 mand, alt efter indbyggerantal, og denne »landsforsamling« eller repræsentantforsamling skulle så danne et mellemled mellem beboerne og folkerådet. Vi ser, at der til denne repræsentantforsamling ikke alene vælges bønder, men også håndværkere, kådnere og innerster.

Et af de første punkter på dagsordenen er også her det forhadte hoveri. Folkerådsmedlem H. C. Bladt skriver: »Degnen Bekker fra Lysabild var her for på repræsentanternes vegne at aflægge en tak for, hvad jeg har gjort, og for min indstilling til regeringen og kongen om at blive fri for hoveri. Han udbad sig copierne af min indstilling, for at repræsentanterne bedre kunne følge sagens gang«.

Den 2. jan. 1849 behandler man i folkerådet et andragende til ministeriet om, at de værnepligtige på øen efter endt uddannelse i Sønderborg må overgå til landbevæbningen i stedet for til reserven, og der blev drøftet mange andre sager. Blandt andre også, at der måtte oprettes en højere bondeskole for Als, »hvori den opvoksende ungdom kan erholde en tidssvarende oplysning og dannelse, så at den også i den henseende kan sideordnes de andre stænder og værdigt udfylde den stilling i samfundet, som hans stand fordrer«. Dette andragende stilles også af Bladt. — Ved hans 50 års fødselsdag nedfælder han i sin dagbog nogle betragtninger og skriver bl. a. m. h. t. sit valg til stænderforsamlingen: »Har du vist, at du blot nogenlunde kan repræsentere dette valgdistrikt overfor en højtbegavet skare af slesvig-holstensksindede stormænd?« Han har nok ofte på sin offentlige løbebane følt manglen på oplysning og dannelse, og nu vil han gøre sit til, at det ikke skal gå andre på samme måde.

Den 15. februar bliver der i et folkerådsmøde bestemt, at der skal holdes møde den første tirsdag i hver måned, begyndende først i april.

Efter våbenstilstandens ophør den 2. april var Als en eneste stor soldaterlejr — man forberedte en fremrykning på fastlandet, men efter et heldigt slag ved Ullerup stødte man mod stærk modstand af regulære tyske og prøjsiske tropper, og general Hansen trak de danske tropper tilbage igen — rømmede endog brohovedet, og for første gang fik alsingerne krigen at føle. Sønderborg var nu indenfor de tyske kanoners rækkevidde. Den 17. maj fik sønderborgerne en alvorlig forskrækkelse, idet der faldt et par granater i byen. Alvorligere var det den 6. juni og 7. og 8. juni blev bønderne på Als beordret til at hente borgernes gods og indbo. Mange af Sønderborgs indbyggere, navnlig kvinder og børn, boede nu ude på Als, hvad der yderligere forværrede de i forvejen fortvivlede indkvarteringsforhold. Den 8. juni måtte synsmændene afgive et skøn over, om det var muligt at forsyne de ventende russiske krigsskibe med vand fra østkysten af Als, og øens beboere følte sig nu i begivenhedernes brændpunkt.

Efterhånden faldt sindene dog lidt til ro, tropperne begynder at forlade øen og indskibes til Fyn og Jylland. Spændingen stiger igen, da man den 6. juli hører kanonerne tordne i nordvest, og da man senere erfarer resultatet af slaget ved Fredericia, er der stor glæde over sejren.

Den 10. juli er alsingerne stærkt optaget af det storslåede skue, da en russisk flådeafdeling, mest store tremastede krigsskibe, lå forankret mellem Als og Ærø. Stormagterne er nu ved at gribe ind. — Blokaden af de prøjsiske Østersøhavne er ved at blive følelig, og striden mellem Prøjsen og det øvrige Tyskland tager til. Den 10. juli 1849 afsluttes igen en våbenstilstand.

Den 24. august festes der i Sønderborg for de svenske besættel-  
sestropper, der senere besætter Flensborg og Åbenrå.

Under denne hektiske sommer har der ikke været tid og lejlighed til store afgørelser i folkerådet.

I november 1849 afløses overbestyrelseskommissionen for Als og Ærø af bestyrelseskommissionen i Flensborg. Ved denne lejlighed bliver biskop J. Hansen uden indflydelse på øens forhold, og folkerådsmedlem H. C. Bladt meddeler civilingeniør Riegels, at han nu vil forlade folkerådet til fordel for biskoppen. Dette tager Riegels ham imidlertid meget ilde op: »Vi må stå og falde sammen!!« — Men Bladt går alligevel og beskæftiger sig fra nu af helt med hoveriafløsningen.

Her kunne det måske være på sin plads at sige lidt om biskop Hansen. Hertugens tilhængere sagde ved lejlighed om ham, at han »seit Jahren bekannt« var »das Haupt der Insel«. I en lejligheds-sang hedder det:

*Political der gives visse strenge,  
som tåle ej det mindste dik!  
Om vi lod vor biskop leve længe,  
vi vidstnok en ulykke fik!*<sup>26</sup>

Det blev ilde optaget, når man udbragte et leve for biskoppen, når der var slesvig-holstenere til stede. Hertugen og biskop Hansen kendte hinanden. Hansen havde været præst i Notmark, som hørte under det augustenburgske distrikt, de var ofte stødt sammen, og som modstander var Hansen ikke til at kimse ad. Det fik de tysksindede at føle, da oprøret brød ud. Han stod fast, da andre vaklede, og hans rolige omdømme så alsingerne hen til med *fortrøstning*. Let bevægelige, som de er, kunne de måske i bevægede tider begejstres for Riegels og hans ildhu, men når det for alvor gjaldt, var det biskop Hansen, de henvendte sig til. Han var for alvor en af deres egne. Han vil dog ikke indtræde i folkerådet i Bladts sted, »fordi han kunne indse, at så længe Riegels skulle lede folkerådet, ville det ingen betydning få«. <sup>27</sup>

Riegels vedblev dog at være formand for folkerådet, der nu bestod af ham og stadshauptmand Hanssen (Norsk), boelsmand Bonefeld, høker Matzen, H. C. Günthersohn, husfoged Riegels, Peter Møller, Hendrik Eriksen og proprietær Matzen på Melsgård.

Folkerådet samledes ikke ret ofte og havde tabt al indflydelse. Det ophørte uden dekret, efter at civilguvernementet blev ophævet i okt. 1850. Landbevæbningen opløstes ligeledes efter at have været stillet i bero siden november 1849. De regulære tropper, som i et antal på op imod 15000 var stationerede på øen, kunne nu let løse landbevæbningens opgaver.

Endnu den 14. 7. 1850 beder Riegels »om en mand fra hvert bol i distriktet om at møde til skansearbejde på Dybbøl, alle med spade og skovl, for at foretage dette arbejde, som et talende bevis på, at den troskab og iver og gode ånd, der 1848 gav alsingerne navnkundighed, endnu besjæler dem, og at de ikke vil se vor retfærdige sag sejre, uden at have ydet deres bidrag til den sidste dag i krigen«. <sup>28</sup>

Efter at Prøjsen er gået ud af krigen, er slesvig-holstenerne trukket sydpå og har fået deres banesår i slaget ved Isted den 24.—25. juli, og nu skal Dybbølskanserne »vendes om« med front mod vest.

Dagen efter ønsker ingeniørkaptajn Petersen de samme folk, »da de har arbejdet til hans fulde tilfredshed«, for at få arbejdet fuldført.

9. 10. 1850 tilgår der følgende skrivelse til overinspektoratet:

I anledning af, at landbevæbningen på Als bortfalder, som følge af den almindelige værnepligts indførelse, har det behaget H. M. Kongen allernådigst at ophæve civilguvernementet for nævnte ø, samt Ærø og allernådigst entledige kammerherre, oberst Riegels som civilguvernør for de nævnte øer.

*Heltzen.*”

Landbevæbningens saga er dog ikke helt ude endnu. Den 10. december 1850 modtager den en skrivelse fra kongen:

Vor krigsminister har i anledning af, at landbevæbningen på Als ved indførelsen af almindelig værnepligt nu bortfalder, henledet vor allerhøjeste opmærksomhed på den af væbningen under krigen ydede gode tjeneste og navnlig fremhævet, at den ånd, der har besjælet såvel de kommanderende som mandskabet, har bidraget til at sikre denne for de militære operationer under de forløbne 3 års felttog så vigtige ø.

Ligesom vi selv personlig ofte har haft lejlighed til at overbevise os om den i væbningen herskende gode ånd, således har det været os særdeles kært at modtage forannævnte beretning.

Vi finder os derfor opfordret til at tilkendegive såvel de kommanderende i særdeleshed som samtlige medlemmer i almindelighed vor allerhøjeste tilfredshed og tak for deres under krigen udviste iver og virksomhed for vor og landets fælles sag.

Befalende eder Gud!

Givet på vort slot Christiansborg, den 10. oktober 1850.

*Frederik R.*”

Pr. Riegels til landbevæbningen på Als.

Efter al sandsynlighed har Runacker modtaget en lignende skrivelse, og de to kommandører har videresendt den til deres

sognechefer i Nørre- og Sønderherred, der har oplæst den ved kirken den næstfølgende søndag.

Med denne skrivelse fra allerhøjeste sted er et interessant og spændende, men også et ærefuldt kapitel af øens historie afsluttet.

## NOTER

Ovenstående fremstilling bygger væsentligst på dagbøger og optegnelser, der findes på Als. Hvor den historiske sammenhæng gjorde det ønskeligt, er der brugt materiale fra Landsarkivet i Åbenrå. Jeg er vel vidende om, at arkivalier i Rigsarkivet ville have givet vigtige oplysninger. Dem vil man kunne finde i Holger Hjelholts bog: Sønderjylland under Treårskrigen, der udkom ved den tid, da jeg havde indsamlet det hjemlige kildemateriale og omtrent havde afsluttet bearbejdelsen af det. Jeg har brugt:

Stænderdeputeret H. C. Bladts dagbog (i privat eje).

Biskop Jørgen Hansens optegnelser, som de findes skrevet tværs over rubrikkerne i en kirkebog (Landsarkivet i Åbenrå).

Pastor Chr. Knudsen: Samlinger til en familiehistorie ved H. H. Jessen, Pebersbjerg.

Peter Schmidt, Lavensbymark: optegnelser (i privat eje).

Claus Madsen, Holm, optegnelser tilhørende Hans Clausen, Elsmark. Claus Madsen var boelsmand og sognechef i Holm. Optegnelserne er foretaget i et stilefte.

Billedmaterialet er samlet på museet på Sønderborg slot, fotograf Chr. Petersen, Sønderborg.

1. I »Bogen om Als«.
2. Biskop J. Hansen.
3. P. Schmidt.
4. Pastor Chr. Knudsen.
5. Biskop J. Hansen.
6. H. C. Bladt.
7. P. Schmidt.
8. H. C. Bladt, biskop J. Hansen, pastor Chr. Knudsen.
9. Biskop J. Hansen.
10. Pastor Chr. Knudsen.
11. H. C. Bladt.
12. Pastor Chr. Knudsen.
13. LA, Åbenrå.
14. LA, Åbenrå.
15. LA, Åbenrå.
16. LA, Åbenrå.
17. Biskop J. Hansen.
18. Biskop J. Hansen.



19. Biskop J. Hansen.
20. Biskop J. Hansen.
21. LA, Åbenrå.
22. LA, Åbenrå.
23. Claus Madsen.
24. H. C. Bladt.
25. Claus Madsen.
26. LA, Åbenrå.
27. H. C. Bladt.
28. LA, Åbenrå.
29. LA, Åbenrå.
30. Claus Madsen.

Om brødrene Hans Christian Riegels og Jacob Friedrich Wilhelm Riegels kan følgende oplyses på grundlag af: Slægten Riegels gennem 300 år af C. W. O. Riegels.

Hans Christian Riegels, født 7. februar 1793 på Fægteborg ved Nørborg, død 9. januar 1861.

15. marts 1848 udnævnt til kammerherre, samme år til oberst.

Selt. i infanteriet 1808. Prmlt. 1810. Stabskapt. 1822. Komp.chef 1829. Land- og søkrigskommissær 1835. Generalkrigskommissær fra 1838.

I Treårskrigen blev han 1848 først udnævnt til kommandant over Als, og kort efter til civilguvernør over Als (og Ærø) til 1850. 1852 blev han folketingsmand i Ribe amts 4. kreds. 1857 klitinspektør. Afsked som oberst efter ansøgning 3. okt. 1850. Proprietær. Ejede først Sønderbygaard i Vejle amt og købte 1839 den smukke lystejeendom »Snoghøj« ved Fredericia og fik dermed embedet som postmester og privilegium på hele færgefarten mellem Jylland og Fyn.

Dekorationer: Ridder af Dannebrog 1828. Kommandør af Dannebrog 1856. Dannebrogsmænd 1848. Ridder af St. Annaordenen II. 1851. Den franske St. Helenamedaille 1858. Oprettede Snoghøj planteskole med læreanstalt for gartnere. 1843 stiftede han: Det praktiske haveveselskab for Jylland, Fyn og hertugdømmet Slesvig. Udfoldede en livlig virksomhed til træplantningens og haveyrkningens fremme, skrev om skolevæsen, nationalfølelse og folkeoplysning.

C. H. Riegels var en af pionerne for beplantning af heder og klitter. Broder til nedennævnte Friedrich Wilhelm Riegels.

(Jacob) Friedrich Wilhelm Riegels, født 20. maj 1799, død 11. sept. 1869.

Gik først officersvejen. Landkadet 1812. Sekondløjtnant 1817. Prmlt. i H. M. Kongens livregiment 1825.

Afløste sin far som husfoged for Als Nørherred 1826 indtil 1864, da han blev fordrevet af tyskerne. Var desuden retsskriver for Als Søn-

derherred. Udnævnt først til krigsråd senere til justitsråd. Købte gården Fægteborg 1828 af sin fader. Ejede slægtens lyst til havedyrkning og skovplantning, udvidede den store have, hans fader havde anlagt ved Fægteborg. Anlagde og beplantede den smukke lystskov »Egelund«. Som arbejdskraft benyttede han arrestanter, der sorterede under hans embede.

Husfoged: Før 1864 i Slesvig og Holsten benævnelsen på en i reglen kgl. udnævnt embedsmand, der havde overopsyn med vejene og skovene i sin embedskreds med de offentlige bygninger og ægtkørselsvæsenet, ligesom han også deltog i udskrivningsforretninger og skovauktioner.

*E. C.*

# De sønderjyske gråbrødreklostres undergang

Et blad af reformationens historie i Sønderjylland

Af *Henning Heilesen*.

Da den lutherske reformbevægelse i 1520'erne gik sin sejrsgang gennem Sønderjylland, faldt tiggerordenernes klostre som ofre for den. De lå i byerne, hvor reformationen først fik indgang, og opfattedes som den romerske katolicismes stærkeste støtter. Om ophævelsen af sortebrødrenes klostre i Haderslev og Slesvig vides ikke meget. I Haderslev lod hertug Christian (den senere kong Christian III) 6. januar 1527 sortebrødrene drive ud af deres kloster<sup>1</sup>, og i Slesvig blev de fordrevet 1529 på foranledning af den lutherske prædikant Reinhold Westerholt<sup>2</sup>. Det er alt, hvad vi ved om de sønderjyske sortebrødreklostres undergang. Om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Sønderjylland er vi bedre underrettet, takket være den såkaldte »Krønike om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark«, som ikke er nogen krønike, men et forberedende udkast til et indlæg ved en retssag for pavens domstol<sup>3</sup>. Den suppleres af nogle optegnelser af en ukendt gråbroder om de sydslesvigske og holstenske gråbrødreklostre i den ditmarsksiske krønikeskriver Johann Russe i Lundens historiske samlinger.<sup>4</sup>

På reformationstiden fandtes der i Sønderjylland fire gråbrødreklostre, i Slesvig (grundlagt 1234), Tønder (grundlagt 1238), Flensborg (grundlagt 1263) og Husum (grundlagt 1494). Sidstnævnte kloster tilhørte lige fra sin grundlæggelse den retning inden for franciskanerordenen, som kaldtes observanterne og ville genoprette den gamle klostertugt og ordenens oprindelige ejendomsløshed. De øvrige gråbrødreklostre i Sønderjylland gik snart efter oprettelsen af klostret i Husum over til »observansen«; Flensborg 1495, Slesvig 1499 og Tønder 1503. Denne reform kunne dog ikke redde klostrene fra at gå under i reformationstidens klosterstorme<sup>5</sup>.

De sønderjyske gråbrødreklostre havde i tidens løb fået et tysk præg. Ved »observansen«s indførelse optoges en del danske munke i dem, så at klostrene i Flensborg og Tønder blev overvejende danske; i Slesvig kom vistnok flere danske munke, men i Husum synes der ikke i klostrets korte historie at have været danske gråbrødre, kun tyske eller frisiske.

Der blev gjort forsøg på at fortyske gråbrødreklostret i Tønder. 20. oktober 1507 skrev amtmanden i Tønder, Claus Ahlefeldt, til hertug Frederik (den senere kong Frederik I): »Nådig herre, det er min tjenstlige bøn, hvis Eders Nåde ville tale med den øverste for gråbrødreordenen af observansen, Eders Nåde måtte opnå hos ham, at de fleste brødre her i klostret i Lille Tønder måtte være tyske brødre; noget sådant ville være til klostrets største nytte og bedste<sup>6</sup>. Dette blev dog ikke gennemført; klostrets sidste guardianer, Hans Olesen og Niels Tybo, var danske.

Alle de sønderjyske gråbrødreklostre hørte siden deres grundlæggelse til ordensprovinsen Dacia, der omfattede klostrene i Danmark, Norge og Sverige. Denne provins var delt i 8 underafdelinger, kustodier; de sønderjyske gråbrødreklostre hørte sammen med klostrene i Ribe og Kolding til kustodiet Ribe. I tiden hen imod reformationen skete der en ændring heri, idet hertug Frederik 1516 fik klostrene i Slesvig og Husum lagt sammen med klostret i Kiel og det nyoprettede kloster i Lunden, som ditmarskerne havde oprettet 1513 til minde om sejren ved Hemmingstedt 1500, til et nyt kustodi, kustodiet Kiel. Dette kustodi, som hertug Frederik forsøgte at få udvidet med klostret i Flensborg, havde ingen forbindelse med den danske ordensprovins. Det lykkedes kong Christian II at redde klostret i Flensborg for danskheden; derimod fik kongen ikke klostrene i Slesvig og Husum ført tilbage til provinsen Dacia<sup>7</sup>.

Husum var den første by i Sønderjylland, hvor Evangeliet forkyndtes på luthersk vis; her begyndte den lutherske bevægelse 1522 ved Herman Tasts virksomhed. Det varede dog 5 år, inden reformationen trængte igennem i denne by. Dette skete 1527, da Herman Tast og hans medarbejdere blev præster ved byens sognekirke, Mariekirken. I november samme år ophørte den katolske messe i kirken<sup>8</sup>. Året efter slog gråbrødreklostrets skæbnetime. Den skildres i få ord af den ukendte gråbroder hos Johann Russe: »I året 1528, dagen efter Marie besøgelsesdag (3. juli),

blev brødrene fordrevet fra klostret i Husum<sup>9</sup>. Ifølge traditionen sneg gråbrødrene sig bort fra byen med undtagelse af een eller to, som var født i Husum<sup>10</sup>. Kong Frederik I skænkede 3. december 1528 Husum by klosterbygningen til et hospital.<sup>11</sup> I 1570'erne blev denne stiftelse forenet med St. Jørgens fattigboliger og flyttet til en nyopført bygning andetsteds i byen, hvorefter hertug Adolf lod det tidligere gråbrødrekloster nedrive; på dets plads blev Husum slot opført i årene 1577—82<sup>12</sup>.

Til Slesvig kom den lutherske forkyndelse i 1525 med den bortløbne munk Frederik, der på grund af sit voldsomme temperament og sin grove mund kaldtes »den gale Frederik«<sup>13</sup>. Han afløstes 1527 af Marquard Schuldorp fra Kiel, som blev kaldet af kongen efter rådets og borgernes anmodning. I de to år, Schuldorp virkede som den første lutherske sognepræst ved domkirken i Slesvig, blev klostrene ladt i fred. Heri skete en forandring, da Schuldorp døde 1529 og efterfulgtes af den tidligere augustiner-munk Reinhold Westerholt. Han var en ivrig og disputerelysten mand, som straks kom i klammeri med både sortebrødrene og gråbrødrene. Det er omtalt ovenfor, at han fik sortebrødrene fordrevet. Han fik også gråbrødrene »vthgefegeth« (fejlet ud), som det siges i en optegnelse i en rådsbog<sup>14</sup>. Den ukendte gråbroder hos Johann Russe skildrer begivenhederne således<sup>15</sup>:

»1529. Gråbrødrenes kirke i Slesvig blev lukket og offentlig gudstjeneste forbudt dem, og det på deres indvielsesdag<sup>16</sup>.

1530, på Morten bisps dag, blev vore gråbrødre i Kiel fordrevet fra samme kloster efter kongens befaling og alle klostrets ejendele ført til Gottorp. Ligeledes blev gråbrødrene i Slesvig alle fordrevet«.

Medens sortebrødreklostret blev revet ned, efter at munkene var blevet fordrevet derfra<sup>17</sup>, blev gråbrødreklostret af kongen skænket Slesvig by til et hospital. Sine første beboere fik dette hospital ved, at de 19 beboere af det ophævede helligåndshus blev flyttet derhen<sup>18</sup>. Stiftelsen er til endnu og kaldes stadig Gråkloster. Kirken, der var hvælvet, blev delt i to etager. I den nederste etage indrettedes »rådhuskælder« og fængsel. Koret blev bolig for boddelen. Den øverste etage blev byens rådhus og brugtes som sådant indtil 1794, da hele bygningen blev revet ned og erstattet af det nuværende rådhus, hvor de slesvigske stænder samledes 1836—46.<sup>19</sup>



*Gråbrødreklosteret i Flensburg*

I sommeren 1526 prædikede Herman Tast i Flensburg. Dermed begyndte den lutherske bevægelse her. Borgmester og råd lod samme år tolv katolske præster udjage af byen. Samtidig blev Gert Slewert og Nicolaus Johannis antaget som prædikanter. Året efter blev de sognepræster ved henholdsvis St. Nicolai og St. Marie kirke; dermed var sognekirkerne reformeret (ved den tredje sognekirke, St. Johannes kirke, blev en tidligere katolsk præst sognepræst). Reformationen fik især tilslutning blandt den jævne befolkning, medens de fornemste borgere stadig var katolsk sindede<sup>20</sup>.

Gråbrødrene i Flensburg blev fordrevet efter tilskyndelse udefra. Kongen skænkede 8. januar 1528 gråbrødreklosteret i Flensburg til den ivrig lutherske rigshofmester Mogens Gøye. Samtidig fik byens magistrat ordre til at udarbejde en inventarieliste. 26. januar var den færdig med arbejdet. Af inventarielisten fremgik, at der ikke var meget af værdi at hente i klosteret. Dette ejede mange messedragter og nogle altertæpper, men kun een forgyldt monstrans og 8 forgyldte alterkalke. En niende alterkalk havde munkene måttet pantsætte på grund af deres fattigdom. I øvrigt

var der to heste, som formentlig brugtes, når munkene gik ud for at tigge, »gik i termen«, som det kaldtes. Af senge var der kun 9, fordelt i to værelser. Deraf tør man slutte, at der kun var 9 munke i klostret. Husgerådet i øvrigt var ret enkelt<sup>21</sup>.

17. marts aflagde gråbrødreklostrets prokurator, Naamen Jansen, der tillige var rådmænd i byen, regnskab for sin virksomhed i overværelse af byskriver Peter Suerver, rådmænd Hans Holste, Jacob Rudbeck og Hans Runthoueth. Klostrets fattigdom blev ved den lejlighed åbenbar, idet det kom til at skyldes Naamen Jansen 131 mark 6 skilling lybsk. Guardianen, Stig Nielsen, som stammede fra Lund, tilføjede i sin kvittering til prokuratoren: »Hvilken gæld vi med Guds hjælp og gode venners hjælp, om vi vort kloster besidder, med tiden vil betale, og takker vi ham for godt regnskab«<sup>22</sup>.

Den tvivl om klostrets evne til at betale sin gæld, som guardianen derved gav udtryk for, var berettiget, for Naamen Jansen så aldrig noget til de penge, gråbrødreklostret skyldte ham. 6. april sendte Mogens Gøye sin præst, Svend Mogensen, til Flensborg for at tage gråbrødreklostret i besiddelse på hans vegne<sup>23</sup>. Svend Mogensen samlede en større skare borgere, trængte ind i klostret og forlangte, at guardianen skulle udlevere dets nøgler. Guardian Stig Nielsen udleverede nøglerne, hvorefter han og de to viceguardianer, Anders Hofmand og Hans Hansen (sidstnævnte indfødt flensborgenser), fik 4 gylden hver til rejsepenge. Derefter gik Svend Mogensen og hans ledsagere til lægbroderen Hans, der var klostrets skaffer, og ville have nøglerne til forrådskamerene. Skafferen nægtede det, idet han hævdede, at han ikke kunne give nøglerne fra sig, uden at drikkevarerne, som nylig var blevet anbragt i kælderen, blev ødelagt; han ville bære dem en tid endnu og tjene Mogens Gøye på tro og love, hvis Svend Mogensens påstand var rigtig, at alle munke skulle drives ud af Danmark, inden året var omme. Skafferen blev rost for sin faste holdning af kokken, Anders Gad, som sagde, at han ville gøre ligeså. De øvrige munke fik lov til at blive i klostret til næste dag, medens nogle slotstjenere blev sat til at holde vagt over klostrets ejendele.

Imidlertid havde amtmanden i Flensborg, Wulf Pogwisch, der var ivrig katolik<sup>24</sup>, fået at vide, hvad der var sket i gråbrødreklostret. Tidligt næste morgen kom han til klostret og spurgte guar-



*Klosterkirken i Flensborg*

dianen, om de havde fået en ny guardian. Han svarede, at det forholdt sig således; man havde nemlig som forstander indsat en borger i Flensborg, som tidligere havde boet i Vejle, og hvis ejendom der var brændt (vistnok i 1524, da der var en stor brand i Vejle, som ødelagde en stor del af byen). Amtmanden satte egenhændig denne mand på porten og gav guardianen klostrets nøgler tilbage.

Munkene blev nu endnu to måneder i klostret med undtagelse af den præsteviede broder Mads, som rejste til gråbrødreklostret i Svendborg og var der en tid. Senere trådte han ud af ordenen og endte sine dage ved at drukne i Østersøen. Hver af munkene havde fået 3 gylden i dansk mønt eller 3 gyldens værdi, dengang de



skulle drives ud; disse penge anbragte de i byen. Det kunne forudses, at Svend Mogensen ville komme igen, og så blev det alvor med udjagelsen. Dette kom til at slå til; Trinitatis søndag, den 7. juni, kom han tilbage og trængte ind i klostret med en meget stor skare borgere, netop som munkene var begyndt på messen. De var ikke kommet længere end til Kyrie eleison, som i den katolske messe følger lige efter indgangsverset, Introitus. Denne gang havde Svend Mogensen skaffet sig et kongebrev, som pålagde borgerne at yde Mogens Gøyes præst sikker bistand ved munkenes udjagelse af klostret. Munkene ville dog ikke gå deres vej, før de havde fået noget at spise, da de efter almindelig katolsk skik holdt messe på fastende hjerte. Borgerne blev derfor i klostret og holdt måltid sammen med munkene. Efter måltidet blev brødrene jaget ud, og Svend Mogensen kunne tage klostret i besiddelse på Mogens Gøyes vegne.

I april 1529 holdtes i gråbrødreklostret i Flensborg den religionsamtale mellem gendøberen og »sakramentereren« Melchior Hoffmann og forskellige lutherske teologer under ledelse af Johann Bugenhagen, som førte til, at Melchior Hoffmann og hans tilhængere blev udvist af landet, og at alt gendøberi var forbudt i Sønderjylland, indtil hertug Frederik III tillod mennonitterne at bosætte sig i Frederiksstad<sup>25</sup>. Mogens Gøye var kun kort tid i besiddelse af gråbrødreklostret i Flensborg. Ved åbent brev af 17. februar 1530 skænkede kongen ham gråbrødreklostret i Randers<sup>26</sup>. I dette kongebrev siges ganske vist intet om, at Mogens Gøye fik dette i stedet for gråbrødreklostret i Flensborg, men det er sandsynligt, idet kongen 18. maj 1530 skænkede Flensborg by sidstnævnte kloster til et hospital, hvad det er den dag i dag.<sup>27</sup>

I 1526, samme år som i Flensborg, skal lutherske prædikanter have begyndt at virke i Tønder, nemlig den tidligere katolske præst Hieronymus og Johannes Decker, som skal have været katolsk vikar<sup>28</sup>. Rådet kaldede en tredie luthersk prædikant, Herman Skomager, som 1531 blev præst i Nibøl<sup>29</sup>. Ligesom i Flensborg blev gråbrødrene i Tønder fordrevet efter tilskyndelse udefra, i dette tilfælde på foranledning af kongen selv. Midt i september 1530 var Frederik I i Tønder;<sup>30</sup> han lod da holde en luthersk prædiken i gråbrødreklostrets kirke, som var indviet til Jomfru Maria<sup>31</sup>. Da han efter prædikenen spadserede i koret, kom klostrets guardian, Niels Tybo, hen til ham og bad ham om, at

munkene måtte fa lov til at blive der på stedet for at tjene Gud, således som de hidtil havde gjort. Kongen svarede, at han ville give ham meddelelse om det, før han rejste. Nogle få munke blev derfor endnu nogle dage i klostret og afventede kongens beslutning. Før kongens ankomst til byen var klostret med undtagelse af koret, sovesalen og et lille rum til at spise i blevet beslaglagt af amtmanden, Jesper Rantzau, broder til hertugdømmernes landmarskal Melchior Rantzau og ligesom denne en af kongens mest betroede råder<sup>32</sup>; han havde taget klostret i brug til andet formål, nemlig til slottets forråd af levnedsmidler. Da kongen skulle rejse, henvendte guardianen sig atter til ham og bad om, at munkene måtte få lov til at blive i klostret og tjene Gud efter deres skik og brug. Kongen svarede, at han overhovedet ikke længere kunne tillade det, fordi amtmanden i så fald ikke ville have plads nok til at opbevare sine sager, og fordi klostermuren var alt for nær ved slottet og derfor skulle nedbrydes. Guardianen svarede, at munkene ingenlunde ville være amtmanden til uro eller besvær, men alene ville blive der af den grund, at de der på stedet kunne tjene Gud. Kongen svarede, at det var der plads nok til andet steds. Efter kongens bortrejse jøg amtmanden munkene bort og beslaglagde alt, hvad der tilhørte klostret, undtagen munkenes klæder og to par heste, som han gav dem til at føre de svage og gamle bort på.

Klostret blev revet ned kort efter munkenes fordrivelse og materialerne anvendt til arbejder på slottet<sup>33</sup>. Det vides ikke med bestemthed, hvornår klosterbygningerne forsvandt. De var vistnok borte 2. februar 1543, da kong Christian III skænkede en grund, som havde tilhørt klostret, til Jacob v. d. Wettringe. I hvert fald må de være nedrevet før 4. november 1563, da Lytke Naamensen afgav erklæring om, at både klostret og St. Laurentii kirke havde ligget inden for bygrænsen<sup>34</sup>. Af klostret er senere fundet bygningsrester og rester af kirkegården<sup>35</sup>.

Nogle af gråbrødreklostrets bygninger synes at have stået endnu i længere tid efter klostrets nedlæggelse. Hertug Hans den ældre skænkede 27. november 1559 Claus Jæger på livstid en fri bolig »i vor stad Lille Tønder i klostret, hvori han nu bor«<sup>36</sup>. Endnu omkring 1580 nævnes »klosterboder«, som imidlertid brændte med Uldgade og Slotsgade 1586<sup>37</sup>.

Der vides kun lidt om de sønderjyske gråbrødres skæbne, efter

at de var blevet fordrevet fra deres klostre. De munke, der hørte hjemme i de pågældende byer, har sandsynligvis bosat sig der. Med sikkerhed vides det kun om de gråbrødre i Husum, der var født i byen, og en enkelt gråbroder i Slesvig, Johan Ulsen<sup>38</sup>. Guardian Niels Tybo i Tønder drog til gråbrødreklostret i Ribe, hvor han senere træffes som viceguardian<sup>39</sup>. I Flensborg skal nogle af gråbrødrene have boet i hospitalet efter reformationen. Ifølge en tradition, som er optegnet af rådmand Jonas Hoyer 1628, var de sidste beboere af gråbrødreklostret følgende: Hans Naamensen (ikke broder til Lytke), Lytke Naamensen, Peter Winter, Claus Petersen, Hans Feddersen, Thomas Fincke, Marten Mechelsen, Hans Smith og Marquart Haisan<sup>40</sup>. Peter Winter er vistnok identisk med den Peter Monnich, der endnu 1573 var lem i hospitalet i Flensborg og formentlig døde samme år<sup>41</sup>. Den mest bekendte gråbroder i Flensborg var Lytke Naamensen<sup>42</sup>. Han var født ca. 1498 i Padelak ved Husum — Padelak var dengang et eget sogn, nu en del af Simonsberg sogn — som søn af den ovenfor nævnte rådmand og klosterprokurator Naamen Jansen. Han voksede op i Flensborg, hvor faderen senere bosatte sig, og fik en stærkt katolsk opdragelse. Han indtrådte i sin hjembys gråbrødrekloster og drog 1526 til Paris for at studere. Da han vendte hjem i sommeren 1528, var munkene fordrevet og klostret ophævet, således som det er skildret i det foregående. Han drog derfor til gråbrødreklostret i Tønder og var der i to år, indtil Frederik I drev munkene ud. Sammen med Niels Tybo rejste han så til gråbrødreklostret i Ribe, hvor han blev til klostrets ophævelse 1537. Han var derefter en tid i Nysted, indtil gråbrødreklostret der som det sidste i Danmark blev ophævet 1538. Som udvist af landet rejste han til Schwerin, hvor han virkede som skriftefader for de gråbrødre, der var flygtet fra Danmark. 1544 fik han lov til at vende hjem på betingelse af, at han aflagde ordensdragten og forholdt sig roligt. 1545 kom han tilbage til Flensborg og tilbragte resten af sit liv der, først hos sine forældre og efter deres død 1549 i det tidligere kloster. Den formue, han havde arvet efter sine forældre, skænkede han byen til oprettelse af en latinske, der blev indrettet i et hus, han 1557 havde ladet bygge på klostrets kirkegård<sup>43</sup>. Det var hans mening, at denne skole skulle være en katolsk skole, men dette lod sig ikke gennemføre efter reformationens endelige indførelse. Han stod i forbindelse med Bertram

Pogwisch, søn af den tidligere amtmand i Flensborg Wolf Pogwisch, der var ivrig katolik ligesom sin fader<sup>4</sup>, og håbede ligesom han på en katolsk restauration. Han døde 31. december 1574 og blev begravet på klostrets kirkegård ved siden af den ovennævnte Peter Monnich. Med ham uddøde gråbrødrene i Sønderjylland. Et håndskrift med optegnelser af ham opbevares endnu i Flensborg latinskoles bibliotek.

NOTER:

1. Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862 s. 142.
2. Ny kirkehistoriske Samlinger IV 676 anm. 1.
3. Se herom Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. VI 29.
4. Trykt i Westphalen: Monumenta Rerum Germanicarum inedita IV 1457. Om Johann Russe se Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte XXIX 1 ff.
5. Sønderjyllands Historie II 311 f.
6. Citeret af Ludwig Andresen Nordelbingen VII 8.
7. Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre s. 76 f.
8. Beccau: Versuch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechtes s. 278 ff.
9. Westphalen anf. værk IV 1457.
10. Beccau anf. værk s. 198 (årstallet for gråbrødrenes fordrivelse fra Husum her urigtigt anført som 1527; skal være 1528).
11. Beccau anf. værk s. 330 ff.
12. Beccau anf. værk s. 183 f. og s. 212 f.
13. Sønderjyllands Historie II 322.
14. Ny kirkehistoriske Samlinger IV 676 anm. 1; jfr. Sønderjyllands Historie II 326.
15. Westphalen anf. værk IV 1457.
16. Datoen ukendt.
17. Endnu på Cypræus' tid (ca. 1630) kunne man se dets ruiner ved bredden af stadsgraven og Slien (Daugaard: Om de danske Klostre i Middelalderen s. 444).
18. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre s. 13.
19. Nicolaus Helduaders Chronik der Stadt Schlesvig, vom Jahre 1603 bis zum Jahre 1822 fortgeführt . . . von Joh. Chr. Jürgensen s. 51; jfr. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig s. 564.
20. Flensborg bys historie I 164.
21. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense II 206 ff.
22. Sejdelin anf. værk II 211.
23. De følgende begivenheder er skildret efter den i artiklens begyndelse omtalte »Krønike om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark« kapitel I (Gertz: Scriptorum Minorum Historiæ Danicæ II 334 ff.). Jfr. Johs. Lindbæk anf. værk s. 118 ff.
24. Om ham se Dansk biografisk Leksikon XVIII 447 f. og Danmarks Adels Aarvog 1931 s. 61.
25. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II 54—60.
26. Stadfeldt: Beskrivelse over Randers Kjøbsted s. 195 f.; Kirkehistoriske Samlinger I 408 f.
27. Sejdelin anf. værk II 231 f.
28. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern s. 104.
29. Ny kirkehistoriske Samlinger II 292.

30. Frederik I var i Tønder 13. september 1530, da han bekræftede byens privilegier; han var atter på Gottorp 20. september samme år (Zeitschrift etc. XXXIX 192 anm. 1; jfr. Kong Frederik I's danske Registranter s. 269).
31. De følgende begivenheder er skildret efter »Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark» kapitel III (Gertz anf. værk II 339 f.). Jfr. Johs. Lindbæk anf. værk s. 109.
32. Om ham se Bricka: Dansk biografisk Lexikon XIII 449 og Danmarks Adels Aarvog 1930 s. 146.
33. Tønder gennem Tiderne s. 115.
34. De pågældende dokumenter findes i Tønder byarkiv i Landsarkivet i Aabenraa. Lytke Naamensens erklæring er trykt i Zeitschrift etc. XXXIX 195 f.
35. Se herom Nordelbingen VII 15 anm. 51.
36. Nordelbingen VII 16.
37. Nordelbingen VII 16 f.
38. Johs. Lindbæk anf. værk s. 106.
39. Johs. Lindbæk anf. værk s. 109.
40. Zeitschrift etc. XIV. 193.
41. Zeitschrift etc. XIV 197.
42. Johs. Lindbæk anf. værk s. 89 ff.; Flensborg bys Historie I 169 ff.
43. Trap anf. værk s. 430; jfr. Flensborg bys Historie I 176 ff.
44. Om ham se Dansk biografisk Leksikon XVIII 44 f. og Danmarks Adels Aarvog 1931 s. 63.

Illustrationerne er velvilligst stillet til rådighed af museumsdirektør, dr. Ellen Redlefsen, Städtisches Museum, Flensborg, med tilladelse af Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel.

# De sønderjyske vajsenhuse

Af H. F. Petersen, Satrup.

Vajsenhuse eller stiftelser for forældreløse børn var allerede i det gamle Rom under kejserne Nerva, Trajan og Alexander Severus genstand for samfundets omsorg. I middelalderen tog kirken sig af denne opgave.

Efter reformationen oprettedes vel vajsenhuse i Nederlandene og Tyskland (1520 i Amsterdam, 1572 i Augsburg, 1604 i Hamburg og 1616 i Enkhuizen ved Zuidersøen), men først under pietismen fik man for alvor sans for det kristelig-socialt arbejdes betydning og forenede omsorgen for forældreløse med forsorgen for fattige, arbejdsledige, tiggere og arbejdssky, alt under missionssynspunktet at hjælpe dem både til legeme og sjæl, så man havde både deres timelige vel og deres evige salighed for øje.

Medens pietismens fader, *Philipp Jacob Spener*, var præst i Frankfurt am Main, fik han 1679 oprettet et »Armen-, Waisen- und Arbeitshaus« der i byen. Større betydning fik dog *August Hermann Franckes* anstalter i Halle.

Francke var en udpræget repræsentant for den aktive og praktiske kristendomsopfattelse. I 1687 oplevede han i Lüneburg en total omvendelse, hvorom han senere udtaler: »Da jeg lagde mig på knæ, troede jeg ikke, at Gud var til; da jeg rejste mig, kunne jeg uden frygt og tvivl have udgydt mit blod for at bekræfte det«. Denne hans heroiske tro smittede alle, han kom i berøring med, og som læste hans propagandaskrifter. Fra 1695 stampede han det ene kristelige foretagende op af jorden efter det andet og gjorde Halle til pietismens central.

Spener kaldte han sin »dyrebare fader og højst ærede ven«, som han søgte råd hos og fik hjælp af, hvilket fremgår af følgende fra et brev af 7. marts 1696: »Hvad iøvrigt min dyrebare fader beretter, at en ubekendt ven har givet anvisning for vajsenhuset på 1000 daler, og at samme ønsker meddelt, at det skal blive ved dermed, er mig jo meget glædeligt. Jeg har vovet det i tro på Gud og oprettet et levende vajsensus, førend vi endnu har

en bestemt bygning dertil, og børnene, som jeg har optaget, bliver hidtil, Gud ske lov, godt passet og opdraget, så jeg kan forsikre, at det bliver varetaget så godt, som det vanskeligt bliver tilfældet ved en fremtidig vidtløftig indretning, som man jo ikke des mindre må ønske og forberede så godt som muligt.

Kunne det ordnes med billigelse af den så milde velgører — hvem jeg gerne ville vide forsikret om min og de stakkels vajsers stadige og alvorlige forbøn —, at den anselige sum på de 1000 rigsdaler snart kunne blive stillet til min rådighed, ville det komme mig besynderlig godt tilpas og ikke lidet lette mit foretagende i Herren og give udførelsen af hele værket noget mere eftertryk, end hvis de kun skal opbevares som kapital til udbetaling i fremtiden, når det hele værk allerede er færdigt.

Herren vil styre det, som det skal blive; uden ham ønsker jeg intet; han har også hidtil i denne sag så tydeligt vist mig sin underkraft, at jeg trøstigt stoler på hans godhed. Antallet af de optagne børn beløber sig endnu kun til ti eller tolv.<sup>1</sup>

Vajsenhuset i Halle indviedes 1698 og blev forløber for mange vajsenhuse i Tyskland og i de andre lande, som pietismen bredte sig til. Overalt stod Francke som forbillede: sigtet var børnene, et levende vajsenshus frem for bygning og institution.

I Danmark skænkede kong Frederik 4. i 1720 selv 2000 rigsdaler til et kommende vajsenshus i København, men af forskellige grunde kunne det først åbnes i 1727. På den tid var der allerede kommet stærk gang i vajsenshussagen i Sønderjylland og oprettet vajsenhuse i Slesvig og Flensborg — uden kongens og øvrighedens foranledning.

Senere kom der vajsenhuse i Tønder, Tønning og Husum. Deres tilblivelsestid strækker sig fra 1719 til 1773, og de opstår ud fra forskellige forudsætninger, ligesom deres virksomhed forløber på forskellig måde og med forskellig held.

En indgående undersøgelse vil vise, at de sønderjyske vajsenhuses historie giver et interessant, både belysende og belærende tværsnit af Sønderjyllands, især Sydslesvigs, kirkehistorie på pietismens tid.

#### *Vajsenhuset i Slesvig.*

I Slesvig by påtænkte man allerede i 1705 at komme de fattige og forældreløse børn til hjælp ved en generalkollekt, et lotteri og



*Paul Mercatus*  
f. 1684, død 1739.  
Andenpræst ved Domkirken  
i Slesvig.  
Portræt i Slesvig Domkirke.

tilskud fra straffebøderne, og det følgende år henlagde regeringen på Gottorp halvdelen af de 3000 daler, som en vis dr. Indervelden var bleven idømt for at have påvirket en rig enke i Husum i katolsk retning, til et kommende vajsenshus.<sup>2</sup> Men æren for dette oprettelse har frem for nogen præsten ved Slesvigs domkirke, *Paul Mercatus* (opr. Meerkatz), som var født i Pommern 1684, men havde studeret både i Rostock og København. Efter at have været huslærer i en fornem familie sidst nævnte sted fulgte han en tid de danske tropper i krigen som feltpræst og måtte af hensyn til soldaternes spot latinisere sit navn.

1715 ansattes han som andenpræst (archidiaconus) ved domkirken i Slesvig og forblev i denne underordnede stilling til sin død i 1739. Han blev gift med en datter af førstepræsten *Paul Stricker*, som 1682—92 havde været lærer ved latinskolen i Flensborg, på en tid, hvor pietismen havde begyndt at gøre sig gældende i borgerskabet der, og i Slesvig stod han i brevveksling med den meget formående pietist ved hoffet i København, statsminister



*Johann Georg von Holstein.* Strickers breve viser en levende interesse for Halle og den halliske mission blandt finner og lapper. Holsteins søn besøgte ham på vej til universitetet i Halle 1718.

Pastor Mercatus ansås også med rette for at være pietist. Herom vidner hans salmebog »Geistreiches Gesangbuch«, som han udgav 1719 (2. udg. 1725), hans brevveksling med Aug. Herm. Francke og sidst, men ikke mindst hans under modstand og med stor ihærdighed gennemførte indretning af vajsenuset. Det skyldes vel frem for alt hans kristelig-socialt indsats i Slesvig by, at hans billede fik plads i domkirken og hænger der endnu. Thi, som en senere landsmand udtrykker sig,

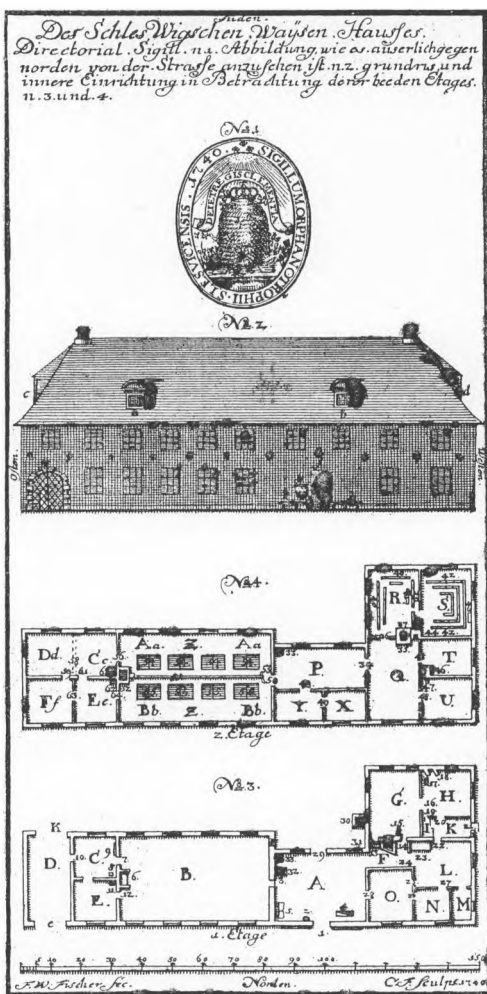
wer geendet in edlem Bestreben,  
verdient im Herzen der Nachwelt zu leben  
(den, som døde i ædelt virke,  
fortjener at leve i efterslægtens hjerte).<sup>3</sup>

Hvordan datidens præster ellers kunne være trods de sørgelige tidsforhold, får man indtryk af ved at læse i et brev fra Slesvig af 26. aug. 1718: »De fleste præster her i byen og på landet er vant til at sidde sammen til kl. 1-2 om morgenen ved tobak og brændevin; de praler kan hænde med at kunne præstere 8 slags tobak hjemme. Samtidig kan de lide, at deres kvindfolk daglig spadserer omkring som spraglede sommerfugle og efteraber alskens stads og hver ny mode«. <sup>4</sup>

Heldigt nok er Mercatus' egen redegørelse for vajsenusets oprindelse bevaret. Den findes i et brev til ovennævnte J. G. v. Holstein 26. november 1721.

»Deres Excellence må jeg underdanig meddele, hvorledes jeg her den 1. marts 1719 ved Guds nåde har begyndt nogle fattigforanstaltninger, som er bleven fortsat indtil i dag. Disse består i al korthed deri, at jeg hver onsdag lader friskolens lærer med en aflåset bøsse indsamle i hele menigheden, hvad enhver kan tænke sig at give til de fattige. Den påfølgende fredag samles tiggerne — hvoraf der findes over 70 — i kirken, hører på prædikenen og katekisationen, og bagefter råbes de enkeltvis op i den rækkefølge, hvori de står opskrevet i en bog, og modtager en nødtørfdig understøttelse.

Ved siden heraf har jeg straks indrettet en friskole med gratis undervisning for de fattige børn. Hos læreren, en stud. theol., har



Plan over vajsenhuset  
 i Slesvig  
 efter H. Philippsen:  
 Alt-Schleswig

10-12 forældreløse børn fået kost og klæder, så man kan sige, at vi har gjort en god begyndelse til en slags vajsenhus. Men da den egentlige indsamling tog af, bønfaoldt jeg kongen om at understøtte vor påbegyndte vajsenanstalt og først og fremmest hjælpe mig til at komme i gang.

Den 6. februar 1720 sendte kongen et reskript til den herværende overret med en nådig approbation (billigelse) af mine ringe fattig- og vajsenforanstaltninger og en ordre om, at jeg skulle ha-

ve overladt de bøder, som almindeligvis i de tidligere gottorpske amter tildeles ad *pias causas* (velgørende formål). Imidlertid har jeg været så uheldig, at der fra den tid af kun har været idømt ialt 4 rigsdaler ad *pias causas* . . . .

Nu er ganske vist provst *Fischer* i Haderslev bleven idømt en mulkt på 200 rdl. ad *pias causas*, men da Haderslev ikke hører til de gottorpske amter, så kan jeg ikke efter reskriptets bogstav gøre mig håb om at få disse penge. Da jeg imidlertid af hjertet ville ønske, at min påbegyndte og i mangel af andre tilskud indskrænkede vajsenanstalt kunne ophjælpes og i nogen måde atter komme i gang, så vil jeg gerne herved underdanigst anmode og bede Deres excellence om til befordring af min hjælpeaktion at have den velvilje at udvirke hos vor allernådigste konge, at disse 200 rdl. bevilges os, for at jeg og de forældreløse børn kan få glæde af kongens i reskriptet udtalte kristenkærlige hensigt.

I den anledning har jeg været så fri og dristig at adressere min ansøgning til Deres excellence. Jeg tvivler ikke om Deres højvelvillige assistance og skal ikke undlade ydmygst at anråbe den allerhøjeste Gud om tusindfoldig gengældelse for den imod *vajsjerne* beviste nåde, og forbliver jeg . . . .<sup>6</sup>

*Frederik 4.* var, skønt enevældig konge, alt for korrekt til uden videre selv at bestemme over kirkelige og økonomiske forhold, selv hvor det som her gjaldt et godt formål. Han sendte derfor *Mercatus'* ansøgning til den nye generalsuperintendent dr. theol. *Thomas Clausen*, for at denne kunne udtale sig om sagen.

Clausen, en født flensborger, var en afgjort modstander af enhver form for pietisme, dertil en meget striks embedsmand, som kunne tillade sig et vist frisprog overfor den i mange henseender jævne og venlige konge, fordi han stod i gunst hos ham på grund af sin medvirkning ved dennes pinagtige ægteskab med Anna Sophie Reventlow. Han kunne derfor, mente han, let vælte vajsenhussagen i Slesvig. Men J. G. v. Holsteins indflydelse hos kongen var endnu større end hans egen, og derfor skete der, som vi skal se, ingen skade.

Clausens betænkning til kongen er dateret 26. dec. 1721 og findes betegnende nok endnu blandt Holsteins papirer. Da den er et karakteristisk udtryk for Clausens rapmudedede og noget spydige fortrolighed overfor kongen og hans fuldkommen manglende for-

ståelse for Mercatus' sag, skal også den gengives her i oversættelse med ganske få uvigtige udeladelser.

»Efter Deres Kongelige Majestæts allernådigste befaling indsender jeg min allerunderdanigste betænkning vedrørende hr. Paul Mercatus' 2 memorialer af 19. og 20. nov. i dybeste respekt, idet jeg ydmygst overlader D.K.M. den endelige bedømmelse — efter Deres Dem iboende høje visdom og gudsfrygt.

Hvad angår den første ansøgning om 1) at få tildelt alle idømte bøder ved regeringen (i Glückstadt), overretten (på Gottorp) samt alle byers øvrigheder i hele det genforenede hertugdømme Slesvig — de måtte være bestemte ad *pias causas* eller til andre formål — til sin oprettede vajsenskole, 2) at indsamle to årlige kollekter over hele hertugdømmet til fordel for denne, så vil D. K. M. allernådigst tillade mig at sige som min mening frit ud, at et sådant ønske ikke rimer sig alt for godt med beskedenhed eller rimelighed.

Jeg forudsætter som en ubestridelig sag, at det ganske vist står i D. K. M.s — som eneste og souveræne herre over dette land — uindskrænkede magt efter Deres høje uindskrænkede behag at anvise sådanne ad *pias causas* eller andre formål dikterede bøder til denne eller hin anvendelse. Men dette taget i betragtning må en undersåt dog vel være så beskeden i slige tilfælde ikke at udbede sig kongens høje nåde på en måde, så det måtte betyde en alt for udfordrende begunstigelse.

Hvad angår de bøder, som er idømte ad *pias causas*, så kan jeg ikke indse, at man kunne lade hele landets eller i hvert fald en hel bys bøder gå til et nyt vajsenhus med 6 børn og derved blive unddraget alle andre fattige, vajser, brøstfældige kirker, skoler osv.

Da andenpræst Mercatus, som selv har begyndt dette værk — så vidt jeg til dato ved og har kunnet bringe i erfaring, uden anbefalinger af afd. førstepræst *Stricker* og afd. generalsuperintendent *Dassov* som sine foresatte, hvilke dog burde foreligge — også selv i § 5 af sit forslag angående de fattiges underhold har foreslået, at enhver commune skulle sørge for sine egne fattige, hvorledes kan han da forlange, at man skulle tage de midler, som netop skulle tages fra de ad *pias causas* idømte bøder, fra alle øvrige byer og anvende dem alene til fremme af hr. Mercatus' vajsenhus i Slesvig?

Hvis det her kun drejede sig om bøderne fra Slesvig by, kunne

dette snarere lade sig høre; men at alle andre byer skulle udlevere hertil alle deres bøder, som forresten de fleste steder allerede er bestemt for vedligeholdelse af offentlige bygninger til fattige osv., ville vanskeligt kunne ske uden at vække almindelig misfornøjelse og måske ikke uden mange sukke fra andre, såsom enker, forældreløse og andre fattige, som derved berøvedes deres sædvanlige understøttelse.

At D. K. M. ved reskriptet af 1. februar 1720 har tilladt, at de ved overretten og overkonsistoriet for Gottorp ad *pias causas* idømte bøder udelukkende skal udbetales til andenpræst Mercatus til forplejning af de fattige og vajserne i Slesvig, må jeg med alle andre i dybeste respekt tage til efterretning og skyldig efterfølgelse. Men da det står til D. K. M.s vise forgodtbefindende at ændre denne på ensidig forestilling og ansøgning — navne gør intet til sagen (Holstein?) — affattede høje resolution, så må jeg, til hvis tilsyn dette lands kirker og skoler, og hvad dertil hører, er betroet af D. K. M. selv, af hensyn til så mange brøstfældige kirker, forfaldne og fattige skoler, fattige skolebørn og vajser allerunderdanigst bede om, at en del af de ad *pias causas* idømte bøder også med tiden må komme dem til gode. Bortset fra flere andre befinder kirkerne i Haddeby og Satrup sig i en sådan tilstand, at de i højeste grad kunne trænge til en sådan nåde . . . «

På lignende måde forholdt det sig — fortsætter generalsuperintendenten — med de af Mercatus ansøgte kollektindsamlinger, som måtte betragtes som en byrde for fremmede menigheder, især da der i forvejen var mange sådanne kollekter. »Og hvad ville det føre til, dersom enhver fattig skole fik tilladelse til 2 gange om året at foretage en indsamling over hele landet? Og hvor findes vel en menighed uden en flok fattige og stakler? «

Og endelig hvad angik Mercatus' ansøgning af 26. november vedrørende de 200 rdl. bødepenge fra konsistoriet i Haderslev, da kunne Clausen ikke anbefale dette af hensyn til kongens ordre til ham selv i afvigte forår om først at tage de 177 rdl., som af kongens kasse var betalt i forskud til istandsættelsen af bispeboligen i Rendsborg, af disse bøder, og han bad da om, at de 200 rdl. måtte blive udbetalt til kgl. kammerråd *Horst* mod, at de overskydende 23 rdl. blev anvendt til afbetaling af de resterende reparationsomkostninger på 236 rdl. Samtidig bad han om selv

at få udbetalt af de fra den gottorpske overret kommende bøder, indtil alle de 236 rdl. var betalt.

Pastor Mercatus og hans velyndere i Slesvig og København lod sig dog ikke anfægte af Clausen og andre modstandere. 1720 lejede han den såkaldte Hattenske gård, nu Süderdomstrasse 13, og senere blev huset købt. Efterhånden husede vajsenuset 40 børn i alderen fra 6 til 12 år. De nød undervisning og underhold, og efter skoletiden anbragtes de som lærlinge og modtog klæder, indtil de aflagde svendeprøven. Mercatus havde gode hjælpere i konrektor *Caspar Ernst Triller* og rådmand *Johann Jürgen Arrebo*, som boede Langstrasse 9 og døde 1738.<sup>6</sup>

1732 indrettede Mercatus et »Exculanten- und Proselytenhaus« for hjemløse tiggere, som i store sværme gennemstrejfedes landet og var en skræk og plage, især for bønderne, mest ved deres bryllupper. Dette hus måtte dog allerede lukkes det følgende år på grund af stedfundne optøjer. Hans asyl for »husarme«, dvs. hjemmehørende og skjulte nødlidende, bestod kun til 1738.

Ved pastor Paul Mercatus' død den 23. januar 1739 var der foruden købesummen — han skal oprindeligt have begyndt sin virksomhed med en kapital på 44 rdl. 10 skilling — ialt skaffet 15017 rdl. til veje og underholdt 2 lærere og 158 forældreløse børn. Han havde reformeret fattigskolen i den gamle by (Altstadt) og lagt grunden til et vajsenustrykkeri til sine egne og andre kristelige skrifers udgivelse.

Mercatus stod i stor anseelse. Også den nye konge, *Christian 6.*, nærrede store tanker om Mercatus og hans vajsenuhus. Kort efter at have modtaget efterretning om hans død skrev kongen den 31. jan. til sin fortrolige, minister grev Schulin: »Vi har hørt, at præsten Mercatus i Slesvig skal være død. Herunder vil det der-værende vajsenuhus vel komme til at lide, hvis der ikke snart bliver ansat en mand til at sørge for det. Præsterne i Slesvig duer allesammen ikke ret meget, og de kan vel ikke bruges, og med magistraten dér ser det ud på samme måde. Men man har foreslået os en mand ved navn *Reinboth*, som skal være en samvittighedsfuld forsker og en rig mand, som er uden egentlig tjeneste og lever af sine egne midler. Kunne man ikke betro ham direktionen? Vil De forhøre Dem om manden og skrive deres tanker til mig? Det ville være skade, om det påbegyndte vajsenuhus skulle gå til grunde af mangel på en god direktion«.<sup>7</sup>

Mercatus' efterfølger blev da nævnte justitsråd *Fr. A. Reinboth*, der også blev vajsenuset en god mand, ja under ham fik det nærmest et opsving. Også kancelliråd *Schreiber*, borgmester *Otte* og pastor *Henseler* gjorde sig fortjente. Efterhånden fik vajsenuset trykkeriprivilegium for salmebog, kirkeritual og politiforordningen samt den såkaldte vajsenuhubibel.<sup>9</sup>

Selve vajsenuhubygningen lå på det sted, hvor det tidligere Augustinerkloster havde ligget. Vajsenuset nedlagdes 1806. 1808 købtes bygningen og indrettedes til domskole (til 1869). Under krigen 1870-71 husede den midlertidig en sindssygeanstalt, som henlagdes dertil fra Sønderborg. Senere, indtil 1925, havde det preussiske statsarkiv til huse her, hvorefter det flyttedes til Kiel.

### *Vajsenuset i Flensborg.*

1742-43 udkom Erik Pontoppidans »Menoza«, en rejsebeskrivelse af en prins, der drog verden rundt på den tid for at søge efter virkelige kristne. I denne bog findes en del autentiske oplysninger om den sønderjyske pietisme. 1732 kom han således til Slesvig by, hvor han besøgte pastor *Mercatus* og hans »proselyt- og vajsenuhus«. Bl. a. fortalte *Mercatus* ham, at den berygtede baron *Gørtz* for lang tid siden havde haft en plan om et vajsenuhus, men ikke udført den. Han havde nemlig været i Halle og spurgt *Francke* om råd, og da denne forhørte ham om den grund, hvorpå han ville bygge vajsenuset, havde han givet den oplysning, at der allerede fandtes ca. 20000 rigsdaler at begynde med. Men da havde *Francke* svaret, at hvis det var alt, så var det for lidt. »Nej, har I ingen anden grund, så lad det være, indtil der kommer tro og kærlighed, som må til for at drive værket. Jeg begyndte med 4 groschen, og Herren har hjulpet hidindtil«.

*Mercatus* fortalte endvidere, at der også var oprettet vajsenuhuse i Flensborg og Tønder, uden dog at fortælle om grundene til oprettelsen dér.

Hvad Flensborg angår, da skylder vajsenuset dér netop tro og kærlighed sin oprindelse. Efter en tidsperiode, hvor den bestående kolde og gølge kirke var bleven angrebet af præsterne, *Fr. Breckling*, *Strandiger* og andre, som blottede manglerne indenfor præstestanden og kirkegængerne og bekæmpede vanekristendommen, havde en ny ånd fået indpas i byen og dens kirkeliv. Fra århundredets begyndelse havde især Johann Arndts bøger om

den sande kristendom bidraget til — som biskop Thomas Kingo siger i sin fortale af 1. juni 1682 til dens danske udgave — »at drage vor nesten i sidste blus liggende christendom af sin aske, tage skiællene fra vore landsmænds øyen, fåreklæderne fra ulvene, rægrimen og skabilkenhovedet fra hyklere, som i en sand christen kirke leve som usande christne«.

Speners og Franckes skrifter blev læst og diskuteret, og unge flensborgere bragte som huslærere livet fra Halle ind i de toneangivende familier, hvor man var træt af de virkelighedsfjerne og kedsommelige læreprædikener på prædikestolene. Betegnende er det, at en så driftig forretningsmand som *Hilmer von Lutten* (1636-1700), ejeren af Kobbermøllen, i 1692 tilskyndede og vel betalte udgifterne for den daværende latinskolelærer og begavede teolog *Hinrich Bracker* til at tage ophold hos Spener for at få fuld rede på pietismen.<sup>9</sup>

Efter sin hjemkomst to år senere holder Bracker konventikler, og samme år vælger menigheden i Marie sogn københavneren *Johannes Ocksen* til andenpræst; han var en af den danske pietismes førstemænd og blev senere biskop i Ribe og Århus. Han var bleven åndelig vakt ved den frygtelige operabrand i København den 19. april 1689, hvor to af hans søstre indebrændte sammen med henved 50 af den tyske menigheds medlemmer, og han selv kun ved et mirakel undgik døden. *Strandiger* får tilladelse til at virke som hjælpepræst. En halv snes år senere får sidstnævnte en anbefalingsskrivelse, underskrevet af amtmand Reventlow og 71 ansete mænd indenfor menigheden, med til hovedstaden, hvor han skal forsvare sig for yderliggående pietisme.

Omkring 1700 stod en ny præstetype på byens prædikestole, og deres forkyndelse satte efterhånden præg på Flensborgs åndelige liv; mange flokkedes, grebne af det friske og varme pust af forår indenfor kirkelivet og glødende af både vidne- og virketrang, og smittede snart alle samfundslag i den store og driftige handelsby. Frugten blev ikke så meget højtravende ord og sværmeriske meninger som mere handling, menneskekærlighed og praktisk kristendom: man sluttede sig sammen og rejste det imponerende vajsensus, det senere Flensborghus.

Den første, som fik den tanke at få oprettet et vajsensus i stil med det i Halle, var en ung pige, nemlig *Maria Christina Lorck*, født i Flensborg 15. okt. 1694 som datter af købmand Lorenz Lo-





*Portrætmedallion af  
Maria Christina Lorck  
fra epitafium i Marie kirke  
i Flensborg.*

renzen Lorck (1672—1700) og hustru Anna, født Bundsen (1666—1755), boende på hjørnet af Mariegade og den nuværende Nørregade. Da hun var 6 år gammel, mistede hun sin far, og hendes mor indgik nyt ægteskab med den dygtige og foretagsomme købmand *Christian Thomsen* (1676—1729). Ved at læse Franckes beretninger om sine stiftelser blev hun meget optaget af at gøre noget effektivt for de forældreløse børn, som gik for lud og koldt vand og ofte led ligefrem nød.

Den første, hun talte med om sagen, var farbroderen *Jes Lorenzen Lorck*, som var rådmand og fattigforstander i Marie sogn. Denne tumlede længe med planen. Han følte sin egen udygtighed til at udføre den og havde mange søvnløse nætter derover, som han skriver. Men efterhånden følte han, at Gud havde givet ham et indre kald dertil, og at det ikke var lyst til egen ære og berømmelse, der drev ham, men »en ren inderlig trang, alene til Guds ære og til gavn for de stakkels forældreløse, så vel til legeme som til sjæl.« Han og broderdatteren bliver nu enige om at bede *Andreas Jacob Henneberg*, lærer og skrædder i Frederikstad, som flere gange havde tilskyndet dem til at udføre planen, om at hjælpe dem med råd og dåd. I første omgang enes de om at begynde helt i det små med 6-8 børn i et af Lorcks små huse i Hellegåndsgangen med Henneberg som »Schul- und Speisemeister«, og Thomsen tilsiger økonomisk hjælp. Imidlertid modnes omkring 1720 en helt anden fremgangsmåde, og der viser sig en ny og bedre vej til planens virkeliggørelse.<sup>10</sup>

Flensborg slot på Duborg havde i tidernes løb ofte været opholdssted for de danske konger, især 1653, da Frederik 3. boede her under pesten i København. Foruden kapellet fandtes 59 rum, hvoraf 48 beboelige, mest til kongernes brug; desuden var der indtil 1704 bolig for amtmanden. Skønt der endnu 1697 bevilgedes 500 rdl. til istandsættelse, forfaldt slottet mere og mere, så Frederik 4. tog sit nytårsophold 1713 i Flensborg hos amtsforvalter, kancelliråd *Meley*. 1719 styrtede den ene fløj ned, og det bestemtes, at bygmester *Stallknecht* i Slesvig skulle foretage nedrivningen for 1000 rdl. Kun slotsfængslet, nogle sidebygninger og det såkaldte Jægerhus blev stående.

Samtidig havde man i Marie sogn bestemt sig for at gøre noget virkeligt for fattigvæsenet, idet tiggeruvæsenet havde taget overhånd. Mange fastboende trængende udtalte, at de hellere ville spinde, sy og strikke eller overtage noget andet arbejde i stedet for at gå tiggergang. Den 23. marts 1722 vedtog man at anlægge et skæferhus på den anden side af hærvejen, og den 8. april forelægges planen af Jes Lorenzen Lorck for alle sognet borgere på et sammenkaldt møde på Kompagnihuset. Han gjorde gældende, at sognet kun kunne få gavn af, at jorden derude blev opdyrket derved, og borgmester *Hans Clausen* meddelte, at man nu i byen tænkte på at indrette et arbejdshus, hvor fattigfolk kunne forarbejde ulden. Han udtalte håbet om, at der ville findes fromme hjerter, som ville yde penge dertil. Planen vedtoges enstemmigt, og Clausen og Lorck bemyndiges til at indrette skæferiet, idet man samtidig bestemte, at skæferen derude ikke måtte drive handel med levnedsmidler, og at borgmester Clausen skulle føre tilsyn med det.<sup>11</sup>

Slottets nedrivning, fattigvæsenets fremme og planen om et vajsenhus kombineres nu til, at man for alvor sætter ind for at få indrettet et vajsen- og arbejdshus, bl. a. ved hjælp af materialer fra det nedrevne slot. Men først skulle man indhente kongens tilladelse dertil. *Jes Lorenzen Lorck* førte korrespondancen herom. Den 14. jan. 1722 havde han sendt et brev til statsminister og formand for Missionskollegiet, *Johann Georg v. Holstein*, med bøn om at måtte opbygge et fattig- og vajsenhus på den såkaldte Jægerkoppel bag ved slottet. Først den 4. april afgår svar til ham med henvisning til storkansleren *Ulrik Adolph Holstein*, der som

amtmand over Flensborg amt (1705-25) havde med den sag at gøre.<sup>12</sup>

I henhold hertil sender Lorck den 4. juni en meget lang rede-gørelse til storkansleren ang. vajsenhussagen, idet han samtidig giver luft for alle sine tanker, som skrev han til en fortrolig ven.

Efter en længere høflig indledning forudsætter han som bekendt, at borgmester Clausen og Marie sogns patroner har bestemt, at det ikke længer kan tåles, at den store mængde tiggere, også udefra kommende, må drive omkring på gaden eller tigge ved dørene. I stedet for er der indrettet en fattigkasse, som forvaltes af ham, og hvortil hvert hus giver et ugentligt bidrag i al frivillighed. Endnu mere nyttigt ville det være, om man som andensteds kunne anvise de fattige arbejde, så vidt de er i stand dertil, og afholde dovne fra at gå ledige omkring og tigge, og om man kunne gøre noget for opdragelsen af de mange fattige vajsere, altså ikke blot sørge for deres legemlige underhold, men også — hvad der er det mest fornødne — søge at opnå, at de »fra deres spæde barndom på en gavnlig måde kunne opbygges til salighed for fra barn af at kunne ret tiltage i Guds kundskab«. Ligeledes måtte man også give de gamle fattige en nødvendig undervisning i det, som de mangler til salighed.

»Ganske vist forekommer denne sag, set med vor fornufts øjne, at være alt for stor, thi hvorfra skal man tage alle de nødvendige midler? Men vi kan betragte de store og herlige undere, som den trofaste Gud i vore dage har gjort ved sine trosstærke tjenere, som lige så lidt som vi har haft penge selv, og hvor har Gud ved deres hånd udrettet alt, hvad deres levende tro og tillid, hvormed de urokkelig har set hen til den levende Gud, har ønsket«.

Som eksempel ville han kun nævne, hvad Guds almagt og godhed har udrettet i hele verden med professor Francke i Halle som sit dyrebare redskab: »Han begyndte jo med meget lidt, men i en levende tro og tillid til Guds alvise forsyn. Han havde påtaget sig et stort værk, og efter fornuftens øjne syntes det ikke at være ganske umuligt at gennemføre. Alligevel lykkedes det denne stærkt troende Guds tjener, som håbede, hvor der ikke var noget håb, ved Guds hjælp at udrette store ting og bevise for hele efterslægten, at alt er muligt for den, som virkelig tror og har en levende tillid til Gud samt ikke har andet mål end, at Guds navn må blive forherliget og udbredt, og det på trods af Djævelen.

Vi har et forbillede til her i vort eget fædreland: vi ser, hvorledes den store Gud har ledet vor allernådigste konges hjerte, så at der også i København er bleven bygget et så gavnligt vajsenhus. Alle slige beviser på Guds underværker har forjaget alle fornuftsindvendinger hos mig og gjort min levende tillid modig i denne sag, og tvivler jeg ikke på, at Deres excellence vil bære ild til dette bål og dirigere kongens hjerte således, at denne min ansøgning kan blive bevilget.

Til formålet mangler vi først og fremmest en byggeplads til et sådant fattig-, vajsen- og arbejds- hus, men dernæst midlerne til driften. Men jeg tvivler ikke om, at der rundt omkring vil findes mange fromme kristne, som vil give et mildeligt bidrag.

Vi bønfalder om:

1) at kongen måtte skænke os så mange af det nedbrudte slots gamle materialer, som er nødvendige til vor bygning, eftersom alligevel stenene og træet ikke kan anvendes, hvis det skal blive liggende i længere tid endnu.

2) at vi måtte bygge på den toft, hvorpå Jægerhuset står, og den åbne plads til retsfængslet måtte blive indhegnet. Hidtil har amtmændene benyttet toften til græsning, så dispositionen over den ligger hos Deres excellence.

3) at der i vort eventuelle hus uhindret må tilvirkes alskens nyttige ting som canifas og sejldug samt uldvarer. Kun måtte de som indenlandske varer passere toldfrit inden for kongens riger og lande.

4) at ansøgte byggeplads, som nu hører under amtets jurisdiktion, med hus og indvånere samt deres gejstlige betjening måtte komme under Marie sogns borgmester og råd eller det af dem udnævnte tilsyn.

Deres højgrevelige excellence vil af mit forslag skønne, hvorledes vi havde tænkt os dette gavnlige foretagende udført . . . det sigter til så mange menneskers timelige og evige velfærd og skal nok bringe en evig belønning over dem, som rækker det en hjælpende hånd, ligesom det vil befordre Guds ære, pris og ry også i vort land. Jeg nærer derfor næsten ingen tvivl om, at min ansøgning vil blive bevilget, når jeg ser hen til de mange gavnlige foranstaltninger i vort fædreland som kendetegn på, hvor tilbøjeligt den store Gud har gjort vor allernådigste konges hjerte dertil, så rygtet derom løber over alverden. Han er en rigtig plejefader for

den kristne kirke. Hvor megen møje og hvor mange penge har han ikke anvendt for at åbne troens dør for de blinde hedninger ved sine kristelige forordninger! Ja, ser vi hen til vort eget fædreland, så opdager vi med glæde, hvorledes kongen af faderlig omsorg lader bygge så mange fattigskoler, for at de unge kan opdrages i en gudvelbehagelig tugt og Herrens formaning og den store uvidenhed kan blive tilbørlig afhjulpet — til evig berømmelse for kongen og hans efterkommere . . .

Vi håber også, at Deres excellence ligesom m. h. t. vajsenshuset ved Deres formidling vil lægge hjørnesteinen til vort hus . . .«

Lorcks skildring viser tydeligt pietismens ånd som drivkraft for al den møje og det besvær, som flensborgerne selv tog på sig for at rejse et vajsenshus som et åndeligt slot i stedet for det nedbrudte kongelige på Duborg.<sup>13</sup>

En bekræftelse finder dette i en »Efterretning om det flensborgske Vajsenshus« fra ca. 1739.<sup>14</sup> Her hedder det: »Det er bekendt, at desværre et stort antal mennesker er stedt i stor jammer og elendighed såvel til legeme og sjæl og dermed stadig kommer længere og længere bort fra deres sande lykke (Wohlsey) ad alskens blinde veje. Ligesom den gode Gud fra evighed af har forbarmet sig over den almindelige menneskelige elendighed og i sin evige kærlighed her i tiden ved sin søn, vor frelser, har bragt i stand, hvad der er fornødent til at opnå frelsen, således har det altid været Guds skik at lede de sind, som lader sig regere og gribe af ham, ved sin forbarmende og kærlighedsfulde ånd derhen, at de med glæde lader sig bruge som Guds redskaber, for at også andre mennesker kan reddes ud af deres elendighed og modtage Guds mangfoldige gaver.«

Der anføres derefter, at man forhen havde truffet den ordning, at de hjemmehørende fattige hver uge af fattigfogederne førtes fra hus til hus for at modtage deres almisse på ordentlig måde. Da der alligevel opstod forskellig uorden, kådhed og ondskab — for slet ikke at tale om det daglige overrend fra fremmede tiggere, undertiden med falske attester — ønskede »mange gode gemytter« en bedre hjælp til de hjemmehørende, som ofte af undselighed kom i større nød end de fremmede tiggere, gennem en ugentlig hjælp. Den oprettede fattigkasse betød en stor forbedring, men »nu har Gud givet en ny tilskyndelse i de ansvarliges hjerter til at overveje yderligere foranstaltninger, og man håbede

at fremme sagen ved at oprette et fattig-, vajsens- og arbejdshus. Man ville derved ikke blot sigte på de fattiges legemlige forsørgelse, men især på deres sjæl og dennes opbyggelse«.

Efter at *U. A. Holstein* den 18. juli 1722 havde givet amtsforvalter *Meley* den besked, at et så vigtigt anliggende måtte forelægges kongen ved en ordentlig ansøgning, og at han selv villigst ville hjælpe med til at befordre denne »meget rosværdige og kristelige sag«, indsendte borgmester *Hans Clausen* og rådsherre *Hilmer v. Lutten, Joh. Hinr. Prehn og Nic. Brandt* på Marie sogns vegne den 5. aug. en ansøgning om koncession til opførelse af et fattig-, vajsens- og arbejdshus, bevilling af sten og træ fra slottet og tilladelse til at holde kro i det lille skæferhus ved hærvejen mellem Oldemorstof og Bilskov.

I indledningen gør de bl. a. opmærksom på, at sognet for 9 måneder siden har indrettet en fattigkasse for at afskaffe betleriet, eftersom de fremmede tiggere »tidlig og silde har generet os ikke lidet i vore huse ved alskens drilleri og tyveri«, og de mange hjemmehørende fattige ofte skammer sig ved at tilkendegive deres fattigdom og gerne vil arbejde, om de kan komme til det. Man mener derfor, at det er højest fornødent at bygge et sådant hus, hvori man kan indrette en del virksomheder (manufaktur) til bedste for de fattige. Endvidere kunne man opnå, at »de oftere uden sand guds frygt levende fattige mennesker dér med tiden ved kristelige lærere under den allerhøjstes velsignelse kunne styrkes i den rette kristendom«.

Kongen, som formodentlig var ængstelig for at imødekomme et enkelt sogns andragende, lader 15. aug. indhente udtalelser fra kammerråd *Lüders*, præsteskabet og Nikolaj sogn, og sidstnævnte svarer 25. aug., at det ansøgte hus vil komme hele byen til gode, dog har Marie sogn i mellemtiden efter henstilling fra Nikolaj sogn erklæret sig rede til at frafalde ønsket om en kro i skæferhuset.

Der hengår dog næsten et år, inden man kan komme planen nærmere. Først den 1. juni 1723 forordner kongen, at de sten- og træmaterialer fra slottet, som behøves til husets rejsning, skal skænkes.

Nu kommer der skub i foretagendet: »her havde man allerede en prøve på den gode og trofaste Guds forsørg, hvorved man blev bestyrket i at fortsætte i tillid til videre hjælp« — hedder

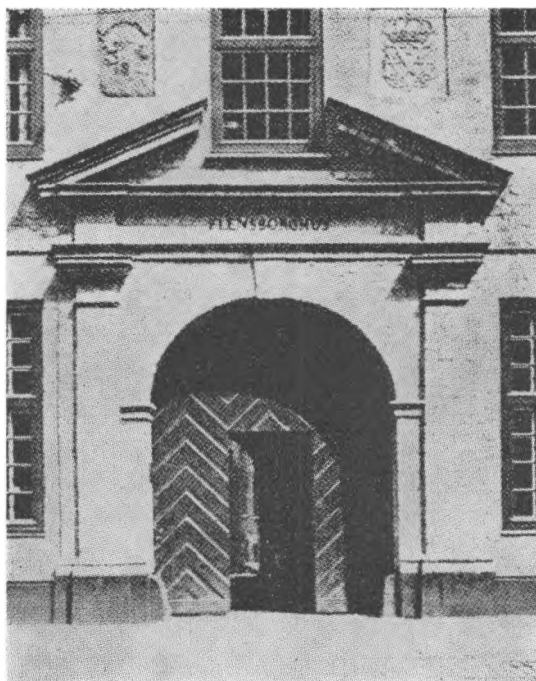
det i »Efterretning . . .« Allerede samme efterår og vinter får man stenene hugget fra hverandre og rensset, og ikke blot det: Gode venner stillede deres heste og vogne til rådighed til transporten til byggepladsen, ligesom de fleste af byens vognmænd frivilligt hver transporterede 1000 sten.

19. okt. valgtes en byggekommission bestående af *Boy Petersen, Lorenz Kall, Thomas Lorck, Jes Kall og Hermann Wackerhagen*. Til byggeplads bestemtes det såkaldte Ramsherred. 1. dec. købte man skipper *Anton Reuters* hus, og da det ikke fandtes at give plads nok, købte man også huset ved siden af, tilhørende skipper *Hans Suckaus enke*. Husene rev man ned og opførte dem igen i haven nede ved Skibbroen, for at de kunne bruges som bolig for senere fabriksarbejdere ved vajsenshuset eller til udlejning. Den gade, som derved opstod og gik parallelt med nuværende Nørregade fra Nr. Fiskergade til det sted, hvor nu hovedtoldkontoret ligger, kom til at hedde Vajsenshusgade.

14. marts det følgende år skænker kongen yderligere alle jerndele fra slottet, bl. a. 6 jernkakkellovne, og da vejret tillod det, blev grundstenen lagt i april måned af borgmester Clausen og Jes L. Lorck. Ved Mikkelsdag — 29. sept. — stod huset under tag. For at bestride de daglige udgifter til håndværkerne foretoges en indsamling i byen med et godt resultat.

I foråret 1725 var bygningen så vidt fremskredet, at man den 8. maj kunne tage stuen mod nord i nederste etage i brug med ialt 12 børn: 5 forældreløse fra Marie sogn, 5 fra Nikolaj, dertil skolemesteren, ovennævnte *Hennebergs* ene barn samt et barn af hans datter, kokkepige *Anna Adams!*

Man havde ikke endnu nogen driftsfond og måtte igen ud for at indsamle penge. Men da indsamlingen ikke gav tilstrækkeligt, og man måtte have økonomisk sikkerhed nogen tid fremover, var det et stort held, at den ansete købmand *Christian Thomsen* — »drevet dertil i sit hjerte af Gud« — meldte sig og påtog sig at sørge for driften i et år. Han blev vajsenshuset en god mand, der ikke blot evnede at skaffe det nye indtægter, men også at kalde gaver frem udefra, særlig fra højeste sted, hoffet i København. Dronningen gav 1300 rdl., prins Carl 100, kronprinsen lidt over 200, kronprinsessen 200, prinsesse Charlotte 50, overhofmesterinderne 40, resp. 20 rigsdaler. Som Lorck skriver ved hans død i 1729: »Sein Bitten und Flehen gab viele Collecten«. Imidlertid



*Indgangen til vajsenhuset, nu Flensborghus' portal.  
Våben omtales side 71.*

ydede Thomsen også selv store beløb, bl. a. når hans galliot »Der grüne Jäger« var kommen godt i havn.

Den 28. maj 1725 fandt vajsenhusets højtidelige indvielse sted i den store sal i husets sydlige side. Først sang informatoren eller læreren »Komm, Heiliger Geist«. Derpå prædikede provst *Franz Møller* og talte formanende til informatoren og børnene. Der sluttedes med bøn og salmerne »Nun bitten wir den heil. Geist« og »Nun danket alle Gott«. Til stede var en anselig forsamling af begge køn, deriblandt præsterne *Kall, Claudius, Lundius og Geerkens*. »Efterretning . . .« tilføjer, at de tilstedeværende var så grebne, at de fleste med glædestårer takkede Gud, fordi han havde hjulpet hidindtil, og af hjertet bad ham om hans videre velsignelse.

Selve planens ophavsmand, den unge pige *Maria Christina Lorck*, fik ikke selv lov til at opleve festdagen. Hun havde lukket sine øjne den 11. april året i forvejen, kun 29½ år gammel. Da



hun begravedes 10 dage senere, prædikede provsten over den tekst, hun selv havde valgt: Salige er de døde, som dør i Herren (Joh. åbenb. 14,13), og hendes anden farbror *Thomas Lorenzen Lorck* skriver i sin dagbog: »Gud være denne sjæl nådig; på grund af hendes vel førte levned i Guds frygt og velgørehed mod hendes næste fremkalder hendes bortgang smerte«. <sup>15</sup>

Tallet på vajsnebørnene, som undervistes i guds frygt, læsning, skrivning og regning, voksede efterhånden til 45. Fra 1729 dalede tallet noget og sank 1730—31 ned til 29, nemlig 18 drenge og 11 piger, idet børnene efter at have fået tilstrækkelig undervisning fik plads eller kom i lære hos købmænd og håndværkere ude og hjemme, og 2 drenge var døde. Indtil 1739 var optaget 54 børn, 35 drenge og 19 piger. Når tallet ikke blev større, skyldtes det svigtende indtægter.

Byggeriet med grunden havde kostet omkring 5000 rdl. eller 15.000 mark, og omkostninger til kost, senge, klæder og pleje slugte store beløb. Men de indkomne penge kunne dække gælden, og der blev en lille kapital på 1500 rdl. tilovers. 26. maj 1727 bestemte kongen, at den i de tre hovedkirker indførte klingpung til vajsnehuset skule bibeholdes. Den indbragte ca. 600 mark om året.

Der siges i »Efterretning . . .«, at børnenes kost var en sådan, at ingen ærlig borger og »håndværksmand« kunne ønske sig den bedre. Børnene var iklædt en pæn uniform og fik en god pasning og renlighed. Når undervisningstimerne var forbi, tog både drenge og piger fat på at strikke strømper, først og fremmest deres egne.

Angående arbejds huset og dets indretning, som voldte store vanskeligheder, førtes der en indgående forhandling på rådhuset den 19. september 1726. Spørgsmålet var, om man skulle begynde fremstillingen af canvas-segldug og kantebånd eller ej. Man var betænkelig ved at begynde dermed, da dertil krævedes et pengeforskud, som man ikke var i besiddelse af. Imidlertid ville *Christian Thomsen* begynde med kantebånd på egen risiko og bibeholde strømpefabrikationen til sin død. Han høstede dog ingen fordel derved og måtte betale dyre lærepenge. Alligevel kom efterhånden fabrikken temmelig i vejret og indbragte en hel del. Men ved Thomsens død måtte den standse.

Som følge heraf indskrænkede virksomheden sig længe kun til

vajsenhuset, i samklang med den indskrift, som stod at læse på en sten, der fandtes indmuret i væggen til højre for indgangen:

Gottes Hand wird alles lenken	(Guds hånd vil lede alt
und dem Hause Seegen schenken	og skænke huset velsignelse,
der sich mildiglich ergeust,	som strømmer mildt herved,
weil wir seiner Güte trauen	fordi vi stoler på hans godhed,
und auf dessen Gnade bauen,	og bygger på hans nåde,
der der Waysen Vater heist.	som kaldes faderløses fader).

Over indgangsportalen anbragtes både Flensborgs byvåben, betalt af *Jes Lorenzen Lorck*, *Johann Brehmer*, *Thomas Lorenzen Lorck* og *Chr. Thomsen*, og kong Frederik IV's navnetræk, hvortil *Moritz Moritzen* gav 3 mk., *Lorenz Jacobsen Kall* 6 mk. og *Michael Christopher Holst* 16 mk.

Om sorger og glæder i vajsenhusets første dage får vi autentiske oplysninger gennem breve fra dets ledende mænd, *Chr. Thomsen*, *Jes Lorenzen Lorck* og *Andreas Jacob Henneberg*, til justitsråd, senere etatsråd *J. W. Schrøder* i København, som igen havde tilknytning til hoffet.<sup>16</sup>

»Med vort vajsenhus står det nogenlunde til, men det er alligevel meget svagt«, hedder det i et brev fra *Henneberg* af 1. nov. 1726, »vi er nu ialt 28, gamle og unge. Hr. Chr. Thomsen er omtrent 200 rigsdaler i forskud, og mange stakkels forældreløse sukker endnu efter at få pleje og undervisning«. Men den 15. dec. kan han skrive mere opmuntrende: »Da jeg hører, at hr. Chr. Thomsen vil svare på Deres højædelheds skrivelse til mig for at udtrykke sine nyvakte forhåbninger (um seine sonderliche Erweck- und Stärkung des Glaubens an Tag zu legen) skal jeg denne gang nøjes med at meddele de herrer, at jeg, da jeg modtog brevet af 20. nov., 3 gange af lutter glæde slet ikke så underskriften, men vendte brevet 2-3 gange og ikke vidste, hvad jeg skulle gøre med det. Det gik mig netop, som David siger (psalme126,1): Når Herren befrier de fangne i Sion, så vil vi være som drømmende. Da fyldes vor mund med latter og vor tunge med frydesang. Så vil man sige iblandt hedningerne: Herren har gjort store ting imod os, og vi blev glade.

Da jeg lod den kære hr. Thomsen læse brevet, gik det ham på samme måde, så vi sammen græd af glæde. Nævnte hr. Thomsen var just meget mat og svag i troen på grund af de mange debat-

ter, som lød ved sidste kirkeregnskabsmøde, hvor bl. a. vedtoges, at der skulle gå en klingpung rundt i kirken til fordel for fangne sømænd, efter provstens ønske og til skade for indsamlingen til vajsenuset. Det ville være gået endnu værre, dersom borgmester *Hoe* ikke var trængt igennem med sin autoritet. Da nu provsten kom i strid med magistraten, er han ikke blot holdt op med at betale sine kvartalspenge til os, men han er også hovedsagelig skyld i, at ingen af præsterne mere besøger os eller betænker os.

Man må mest undre sig over, at manden under sin tvist med magistraten også lader det gå ud over vajsenuset, som dog ingen skyld har deri. Gud formilde hans og enhver uvenligsindets hjerte med Jesu kærlighedsånd, så alt stridigt smeltes bort og fortæres ved den, og vi i hans kærlighed evigt må være ham til behag!

Dersom noget ubehageligt skulle sendes Dem fra provsten, beder jeg om ved lejlighed alligevel at betænke vort vajsenuhus. Gud gengælde vor dyrebare kronprins og hans durchlauchtige gemalinde den høje og store kærlighed og velgerning, de har bevist imod os, og forsikre deres hjerter om, at dette ikke skal være forgæves, men bære frugt også i evigheden med stor velsignelse. Vi vil ikke ophøre med at bede om, at alle gode tings gengældere vil forfriske os, når det tiltrænges. De herrer ved det jo, uden at jeg skal minde derom, da Gud har givet Dem kærlighedens ånd, hvilket kraftigt lyser frem af alle Deres breves linjer. I samme ønsker jeg Dem af hjertet bevaret, og forbliver jeg med lydligste hilsen i skyldigste respect . . . «

Købmand *Thomsen* nøjes med at ledsage *Hennebergs* brev med nogle enkelte linjer om »hvorledes vi Gud ske lov er komne videre« og tilføjer: »vi sporer Guds store godhed hver dag mere og mere. Det er ham, som gør os dygtige til bedre og bedre at fremme hans hellige værk i tro, skønt det ikke skorter på viderværdigheder og onde mennesker, som gerne vil forstyrre det«. Og med hensyn til provst *Franz Møller* skriver han den 21. dec., at han endog er bleven fjendtlig stemt overfor vajsenuset og har frataget det dets klingpung i St. Hans kirke. Samtidig kvitterer han for modtagne 200 rdl. courant, som er udbetalt til hr. *Black*.

I samme anledning takker *Henneberg* den 27. dec. Schrøder for hans omsorg, kærlighed og møje og udtaler som sin formodning, at modstanderne vel vil henvende sig til herrerne *Esmarch* og *von Hagen* i kancelliet. Den 23. januar 1727 mener han dog,

at bibliothekarius *Andreas Hojer* vil volde dem de største vanskeligheder, da »denne på det intimeste står på vore modstanderes side«.

I 1726 havde de store købmænd, som også drev skibsfart, bygget en stor mastekran ved havnen, og vajsenuset ønskede og opnåede at få del i dens indtægter. På lignende måde gik det med det oprettede skrædderi og trykkeri med forlagsvirksomhed.

10. marts 1727 skriver Henneberg: »Kunne vi bare få lov til at indrette et skrædderi for soldateruniformer og en kran! Med trykningen af salmebogen bliver der med det første gjort en begyndelse. Præsterne, som ret ofte besøger os, er her med stor fornøjelse«.

Det sidste bevarede brev fra ham er af 5. juli 1727 og indeholder følgende klagesuk: »Der findes ved vor virksomhed ingen blandt forstanderne, som alvorlig vil tage en hånd med i for at fremme sagen. De vælter det allesammen på den gode hr. Christian Thomsen, som det derfor falder temmelig svært og ofte beklager sig, hvilket man heller ikke kan fortænke ham i, når man betænker hans egen store husholdning og handel . . . Provst Møller er igen tvær«.

Af vajsenusets regnskaber fremgår, at Henneberg kaldtes »Waysenvater« og fik 2 mark i ugentlig løn, medens hans datter, Anna Adams, fik 30 mark om året som »Waysenmutter«. Fra 1729 af er ingen lønudbetaling anført for ham, idet han af provst Schrader var bleven knyttet til det nye vajsenuhus i Tønder.

Samme år mistede vajsenuset i Flensborg sin bedste mand, *Christian Thomsen*,<sup>17</sup> som afgik ved døden den 26. april 1729. Han var født i Flensborg den 26. dec. 1675 som søn af købmand Hans Thomsen og hustru Mette Christensen, som i 1690 flyttede til Odense, hvor Thomsen oparbejdede en stor forretning og blev en anset borger. Ved sin død den 27. aug. 1717, 68 år gammel, var han kirkeværge ved St. Knud, hvor der opsattes et epitafium over ham og hans den 25. febr. 1713 afdøde hustru.

Hvornår Christian Thomsen vendte tilbage til sin fødeby Flensborg, vides ikke. 8. maj 1704 giftede han sig med Lorenz Lorenzen Lorcks enke Anna født Bundsen, som efter sin mands død havde ført sin mands forretning videre sammen med svogeren Thomas L. Lorck, og bevarede kompagniskabet med denne indtil 1710, hvorefter han med så stort held drev egen forretning,

indtil han i 1720'erne kunne opføre den smukke købmandsgård på hjørnet af Mariegade og den nuværende Nørregade, den såkaldte »Marieborg«.

Thomsen var således en dygtig og velhavende forretningsmand. Snart blev han også kendt videnom for sin »ufortrødne iver og gavmildhed«. Hans hjertebarn var og blev dog vajsenuset, som han næsten støttede over evne. Det var også ham, som satte sig energisk ind for at få udgivet den tyske Flensborg-salmebog på vajsenusets forlag. Med det endelig tilvejebragte manuskript rejste han personlig til generalsuperintendent A. Højer i Rendsborg for at få dennes tilladelse til trykningen. Denne fik han, men under trykningen døde både Højer og han selv, så fortalen censureredes af den nye generalsuperintendent *Conradi* (16. juni 1729).<sup>18</sup>

Såvel økonomisk som kirkeligt havde han en fortrinlig medhjælp i sin hustru, en både intelligent og djærv kvinde. Hun døbttes den 7. januar 1666 i Bov som datter af degnen Jens Bundsen og begravedes først den 7. april 1755 (død 29. 3.). Begge præsterne fik hver 100 rigsdaler foræret »bei dieser Leiche«. Som et kuriosum kan anføres, at kirkebøgerne ikke nævner hendes navn, hverken ved dåben eller begravelsen: ved dåben står (på tysk): »Jens Küsters lille pige ved navn . . . døbt« og ved begravelsen: »er den gamle madame Thomsen begravet med egen prædiken«.

1741 bekostede hun »Gud til ære, kirken til pryd og til kærligt minde om sine to ægtemænd« det store epitafium i Marie kirke, som nu findes på Flensborgs museum. Det forestiller hende selv, hendes to ægtefæller og hendes to børn af første ægteskab. Ægteskabet med Thomsen var barnløst. Det nævnes, at familien har givet 3000 mark til vajsenuset, og at hun i sin enkestand har oprettet et »fattighus« med friboliger til 6 ægtepar og skænket en kapital på 1000 mark dertil samt 400 mark til Marie kirke og 100 mark til 2 vokslys i samme. At hun heller ikke glemte præsterne, er allerede nævnt.

Efter sin mand Christian Thomsens død sender hun 2. aug. Schröder et brev, som er et typisk udtryk for hendes stærke personlighed. Først takker hun Schröder for hans medvirkning ved udfærdigelsen af den kgl. konfirmation af hendes afdøde mands sidste vilje. Derpå fortsætter hun:

»Det er Dem uden tvivl tilstrækkeligt bekendt, at min afdøde mand på vajsenusets opførelse og indretning har anvendt alle

kræfter, det var ham muligt, ja endda ved tilsidesættelse af alt sit eget (mit Hintenansetzung Gutes und Blutes), hvilket bl. a. hans bøger udviser, så jeg af den grund næsten må befrygte at lide uret (Tort). For de penge, som behøves til vajsenhuset og hovedsagelig fabrikken, og som beløber sig til 8000 mark, er alle tagne a deposito og må incl. mæglercourtage forrentes med 7 %, og det falder mig nu for besværligt at bære denne byrde alene.

Magistraten vil ikke have med sagen at gøre og siger, at fabrikken, hvis indretning allerede har kostet 1400 mark, overhovedet ikke vedkommer den. Hvad angår de udlagte 100 rigsd. Cour. til betaling af den nye salmebogs udgivelse, så ville de måske nok prøve, om jeg efterhånden kunne få dem tilbagebetalt, men det kunne ikke ske foreløbig (vor der Hand). Eftersom jeg nu skulle bruge store pengesummer til den anselige kvantitet vin, jeg lige har fået — jeg skylder ialt 1600 rdl. C. — må jeg nu savne, hvad min mand har betalt eller udlagt til den allerhøjestes ære og af kristelig kærlighed til de fattige.

Ligeledes volder de mange bankerotter, brandskader og skibsforslis ikke få bryderier, hvortil kommer, at de debitorer, som nok kunne betale, hverken ved gode ord eller alvorlige trusler er til at få til at afdrage på deres gæld. Blandt dem er hr. oberstlieutnant og kammerjunker *Niels Juel* på Tåsinge ikke den mindste. Derfor tror jeg næsten, at jeg er nødsaget til at kræve min ret ved hjælp af øvrighedens tvangsmidler overfor de fleste af dem, og det vil sandelig blive mig til ikke ringe besvær . . . «

Også i sit næste brev fra 1. okt. beklager hun sig over vajsenhuset som en »mig højst påtvungen sag« og anfører »mange fortrædelige besværligheder«, og at hun snart skal dele med sine slægtninge. Hun beder derfor om Schrøders formidling, da alle nærer ærefrygt og respekt for ham.<sup>19</sup>

Thomsens nærmeste medarbejder og efterfølger som forstander ved vajsenhuset, *Jes Lorenzen Lorck*, skriver 22. sept. s. å. til Schrøder. I indledningen meddeler han: »Efter at det har behaget den kære Gud at kalde den salige Chr. Thomsen, som har været de fattige forældreløses plejefader ved det herværende vajsenhus, bort fra denne verden, så har jeg for min person ikke kunnet undslå mig for at træde i hans sted af ren kristelig kærlighed« og anfører, at Schrøder har givet så mange beviser på, at han altid har været vajsenhusets »store patron og velynder«.<sup>20</sup>

Han beretter dernæst, at »Freesen Fabrique« — vævning af kantebånd o. l. — var bleven påbegyndt af Thomsen, men — som det syntes — til ingen nytte. Årsagen var, at der ingen rede penge fandtes til driften; derfor havde man ikke kunnet købe den nødvendige uld fra første hånd.

Indtil nu havde man haft 52 børn i vajsenshuset. Heraf var 2 piger sat i tjeneste hos andre, 1 dreng var anbragt hos en skomager og allerede svend. 3 andre drenge var i handelslære, og 1, som havde lyst til at studere, holdtes på latinskolen. Her kunne man da allerede se vajsenshusets gode frugter og nytte, nemlig hvorledes den kære Gud ved dets virke kunne gøre fromme Guds børn ud af sådanne stakkels vajser (solchen unerzogenen armen Waysen). For tiden var der 45 børn. Christian Thomsens bønner og henvendelser havde skaffet mange gaver. Disse var nu ophørte. Man hindredes meget af den ulykkelige store ildebrand i København. —

Ved kgl. resolution af 13. febr. 1730 bestemtes, at vajsenshuset i Flensborg i lighed med det i Slesvig skulle have del i hertugdømmet Slesvigs straffebøder ad *pias causas*. Den for sin hidsighed og sine drabelige udfald mod sin menigheds vedhængen ved det danske sprog kendte pastor *Fischer* i Hyrup i Angel måtte af med 6 rdl. Cour., fordi han egenmægtigt havde afvist 2 sognebørn fra skriftestol og alterbord.

Informatoren eller læreren ved vajsenshuset fik 800 mark i årlig løn, som udbetaltes til Mikkelsdag: således *Peter Feddersen* 1730-31 og *Christian Tackwitz* 1731-32. Den 3. marts 1729 udbetaltes til *Christoffer Hansens* enke 6 mark for undervisning i syning, til økonom *Peter Nissen* 97 mark og til underlæreren (Untermeister) *Heckmann* 12 mark for 3 kvartaler. Den informator, som var her længst i tiden o. 1760, og indførte dokumenter, skrivelser og koncepter, som var af betydning for vajsenshusets historie, i en særlig protokol, hed *Christian Jessen*.

1789-90 angives personalet at bestå af 6 personer, nemlig skrivemester, underlærer, husholderske, tjenestepige, skomager og skrædder. Samtidig var der 50 børn, hvoraf 5 boede ude.

1777 udkom nye bestemmelser for husordenen: der stås op om sommeren kl. 6, om vinteren en time senere, og man går i seng kl. 9, resp. kl. 8. Undervisningen skulle begynde med en andagt

med sang, bøn og skriftlæsning. Timeplanen for mandag så således ud:

- kl. 7— 8 religion. Hver dag læres et stykke af katekismen udenad,
- kl. 8— 9 katekismus. De allermindste staver og læser,
- kl. 10—11 regne, resp. stave og læse, indtil 12 middagspause, derefter middagsmad,
- kl. 2— 3 skrive; de små staver og læser,
- kl. 3— 4 gennemgang af det udenadlærte; skriftsprog læses,
- kl. 4— 5 stave og læse af biblen og katekismen. Aftensmad.
- kl. 6 et kapitel af Det nye testamente og afslutning.

Som man ser, er der ikke tale om leg eller legemsøvelser, sang e. l. Derimod fastsattes følgende straffebestemmelser: ved alt for stor dovenskab vendes ved middagsmåltidet tallerkenen om, og der gives tørt brød, indtil lektien er lært. Selve straffene består i formaning og stok (Korbatsche oder Ruthe). Ved gentagelse hårdere straf. Opnås intet resultat, skal misdæderen stå en time foran gadedøren med et sort bræt om halsen eller i 2 dage på vand og brød udenfor eller i fængslet.

**Spisesedlen:**

- Søndag: frisk (fersk) suppe på okse- eller kalvekød.
- Mandag: vælling med pandekager eller kartofler og en suppe.
- Tirsdag: grønkål eller ærter med salt kød eller røget flæsk.
- Onsdag: fersk suppe eller hvidkål eller roer med kød.
- Torsdag: vælling eller grød med salt, sild eller mælk med melboller.
- Fredag: grønkål eller ærter med kød eller flæsk.
- Lørdag: varmt øl med smørrebrød eller salt sild eller kartofler og en suppe.<sup>21</sup> —

Imidlertid var vajsenshusets bygning alt for stor som optagelses- og opdragelseshjem for forældreløse børn alene, og man kunne med rette sige, at det var »en ødslen med pladsen og en hensynsløshed overfor hele bydelens største og smukkeste bygning«.

Selve vajsenshuset ophørte i 1813 af økonomiske grunde, hvorefter de forældreløse børn af det offentlige anbragtes i privat pleje rundt om i byens familier. Dermed sluttede en knap 100-årig periode indenfor Flensborg bys historie: begyndt med glødende



hjerter, fortsat under et sjældent sammenhold om den praktiske virkeliggørelse af idealerne, tynget af en fast institutions økonomiske vanskeligheder uden offentlig støtte, men oplivet af bevidstheden om at gøre tidens påkrævede gerning mod en del af samfundets stedbørn.

De mænd, som ledede og gjorde arbejdet, vendte gang på gang tilbage til spørgsmålet om arbejdets frugter og nytte. De selv besvarede det bekræftende, og vi kan gøre det samme. Alligevel — ikke mindst når man kaster blikket på bygningens senere skæbne — må man vel spørge sig selv og andre, om man ikke byggede for stort. Man fik det på en måde for let i begyndelsen: rådighed over så mange af et helt slots materialer, som fandtes fornødent, og man faldt da for fristelsen at lave en fantastisk stor ramme for noget, hvis udvikling man ikke kunne forudse — modsat Franckes tankegang!

Da huset var rejst i sin væld, skulle det fyldes og bruges. Men dels kan man nu engang ikke undervise flere børn, end der findes, og man har råd til at underholde, og dels kom der ikke som i Halle og København en åndelig livsflod, som tiltvang sig plads inden for huset ved siden af børnearbejdet.

Nedenstående tidstavle vil vise, hvilke forskellige løsninger man forsøgte angående bygningens bedre udnyttelse:

- 1760        tugthus (til 1859) og tvangsarbejdsanstalt (til 1861).
- 1820        spindeanstalt (til 1835) og kogeanstalt (til 1861).
- 1861—64    nærmest ubenyttet.
- 1865—91    tysk kaserne.
- 1891—94    dels bolig for politibetjent, dels brandvæsensmagasin.
- 1894—1921 hotel Nordischer Hof, Wintergarten med koncerter og revyer, ølbar i den senere læsesal, kontorer og lager-rum.<sup>22</sup>
- 1921        Flensborghus med bogsamling, generalsekretariat, hotel, restaurant, boliger, værksted og stor sal, hvori utallige nationale, politiske og kristelige vækkelsesmøder er blevet holdt under devisen »End er der sang i skoven«.

#### *Vajsenhuset i Tønder*

Ti år efter, at vajsenhuset i Flensborg var taget i brug, indviedes vajsenhuset i Tønder, St. Hansdag, fredag den 24. juni 1735.

Det var — såvel hvad oprettelsen som virksomheden angår —

det bedst funderede blandt de sønderjyske vajsenhuse og var allerede i 1710 bleven sikret ved storkøbmanden *Peter Strucks* og hustrus testamente, som en enkeltmands taknemlighedsmonument over et usædvanligt levnedsløb.<sup>23</sup>

Legatstifteren Struck fødtes under svenskerkrigens tummel i 1659. Da han blev døbt i hjemmet i Åbenra den 25. april, var hans far, der ligeledes hed Peter Struck, død af »Sprinckeln« (tyfus) kun 3 uger i forvejen og kun 38 år gammel, og en af hans faddere, byfoged Carsten Detleffsen, havde mistet sin hustru, Margrethe Struck, den 23. marts.

Faderen betegnes i kirkebogen som en god, kristelig og beskednen mand. Den 9. nov. 1654 havde han i Åbenrå indgået ægteskab med Marine, datter af »sel. Margr. Boisens«, hvilket kunne tyde på, at hun var født udenfor ægteskab.

Fremtiden tegnede sig derfor ingenlunde blid for den lille åbenråer. Som han senere gribende har fortalt, fødte hans mor ham til verden under den største kummer og vaskede ham i de første to trange år bestandig i sit tårevand. Men som så ofte senere havde den almægtige Gud ikke glemte moder og barn, men givet nåde og velsignelse til opvæksten. Da han var 12 år gammel, sørgede »gode hjerter« (bl. a. vel byfogden) for, at han kom i lære i Hamburg hos fornemme folk.

1678, ikke fyldt 19 år, startede han så i Guds navn i Tønder sin egen forretning med de 600 mark, som var hans arvepart efter faderen, og under Guds velsignelse udviklede den sig efterhånden til en usædvanlig højde. Han importerede vin fra Hamburg og kolonialvarer fra Holland og eksporterede tønderiske kniplinger.

Under denne økonomiske medgang slap han ikke for tunge personlige tilskikkelser. Allerede 1686 døde hans hustru Anna Christine efter kun 3½ års ægteskab. De følgende 5 år som enke-mand tog han sig ivrigt af det almene vel og røgtede forskellige offentlige hverv: først valgtes han til borgerrepræsentant og kæmner, siden efter amtmandens henstilling til rådmand. Overalt anerkendtes han for sin dygtighed og anseelse.

1691 giftede han sig igen, denne gang med Beata Maria, som 1694 fødte ham en datter Anna Christine, der kun 16 år gammel blev gift med den 20 år ældre gottorpske embedsmand *Joh. Ad. Roepstorff*, men allerede døde 1719. Da var begge hendes forældre døde: Peter Struck i nov. 1713 og hans enke sidst i juli 1714.<sup>24</sup>

*1705*

Som det fremgår af købmand Strucks tilbageblik over sit liv, var rigdommen og hæderen ikke steget ham til hovedet: han forblev en beskeden og taknemlig mand, der besjæledes af en oprigtig trang til at hjælpe mennesker, som levede under trange kår, især uforskyldt trængende og mennesker i stille nød. Under arbejdet med Tønders fattigvæsen og måske under påvirkning af beretningerne om vajsensusene i Halle og Hamburg modnedes efterhånden hans beslutning om at stille store midler til rådighed for oprettelsen af et vajsenhus for forældreløse drenge.

1705 var hospitalet i Tønder bleven restaureret og udvidet for at skaffe ophold til værdigt trængende borgere. Pengene dertil — 2318 mark 10 skilling — var skaffet til veje ved en husindsamling, forestået af Struck, som den 13. febr. 1709 forelagde sin afregning for magistraten og provsten.

Derefter indførtes på Strucks foranledning en ugentlig fattigskat, som skulle indsamles af en borger i hvert af byens 4 kvarterer. Hver lørdag eftermiddag kl. 2 skulle efter en andagt i nærværelse af provsten, de 4 opkrævere og Struck eller en anden rådmænd beløbet fordeles mellem de fremmødte fattige.

I den kollektbog, som Struck gennem årene havde ført over indsamlingen til hospitalet, har Struck og hans hustru uden datum, men sandsynligvis i 1710 efter datterens bryllup, indført deres testamentariske bestemmelser angående et vajsenhus for 12 forældreløse drenge fra Tønder, Åbenrå, Hellevad og de 5 sogne fra Vidingerred: Rødenæs, Klangsbøl, Horsbøl, Emmelsbøl og Nykirke. At netop disse steder havde ægtefællernes bevågenhed, skyldes formodentlig, at Struck og hans to hustruer gennem deres slægt havde tilknytning der. Således antages, at Strucks fader havde været lærer i Hellevad; men efterretninger herom savnes.

Struck havde lagt kollektbogen i en konvolut og forseglede den med følgende påskrift: »Denne forseglede bog må kun åbnes af mig, Peter Struck, eller min kære ægtehustru, Beata Maria Struck, og efter vor død af borgmester og råd«.

Tilsyneladende har ægteparret intet fortalt om deres legat, end ikke til svigersønnen, som da heller ikke brød forseglingen, om han end havde konvolutten i forvaring efter sin hustrus død. Men han var bestandig på rejse med hertug Carl Friedrich, og imens forvaltedes hans arv af kogsinspektør *Andreas Joachim Heine-mann* og herredsfoged *de Behr*. Og da han efter stormfloderne i

1717 og 1721 skulle udrede 525 mark til udbedring af digerne, solgte han ca. 13 demat kogsjord uden at kende til svigerforældrenes legat til vajsenuset.<sup>25</sup>

Fra anden side havde der også været interesse for at få oprettet et vajsenuhus i Tønder. Allerede inden det i Flensborg var blevet indviet, havde udvalget dér modtaget bidrag fra ikke få mennesker Sønderjylland over, også fra vesteregnet. Således indkom 1. maj 1724 et beløb på 100 mark fra stud. theol. *Christian Albrecht Jürgensen* i Tønder, en mand, som senere understøttede Tønder vajsenuhus. Han var søn af amtsskriver Friedrich Jürgensen og en datter af den velhavende provst Kenckel i Tønder og synes at have levet af sine penge og for sine bøger, mest pietistiskfarvede, indtil sin død i 1751.

En anden interesseret tøndringer var købmand *Jens Matzen*. Han stod i forbindelse med den omtalte lærer *Henneberg* ved vajsenuhuset i Flensborg og ville knytte ham til et vajsenuhus, som han agtede at oprette i Tønder.<sup>26</sup>

»Jens Matzen ville gerne have et vajsenuhus oprettet i Tønder« — skriver Henneberg 10. maj 1727 til den indflydelsesrige justits-, senere etatsråd J. W. Schrøder i København — »en tanke, hvormed han allerede har gået svanger gennem nogle år. Han har også fra begyndelsen støttet vort foretagende og allerede efter foregivende af indre tilskyndelse (»seiner vorgebenden Begierde nach«) for egne midler købt et hus dertil, hvori der kan optages 20 eller flere børn, og anlagt en uldfabrik, for at børnene ved siden af undervisningen kunne beskæftiges«.

I 1728 var Matzen nået så vidt, at han hos magistraten og regeringen ansøgte om koncession til at starte en klædefabrik og et vajsenuhus i Tønder for at afhjælpe fattigdommen. Men han fik afslag, da byens fædre stillede sig skeptisk overfor ham og hans planer og henviste til, at »man jo Gudskelov i Tønder havde en kniplingsfabrik, hvorved al armod med lyst til at arbejde kunne finde beskæftigelse og tjene til sit underhold«. Det samme skete, da han i 1741 ville indrette et uldspinderi med en fattig- og krøblingeskole.

I mellemtiden var Tønder den 16. okt. 1725 blevet ramt af en stor ildebrand, som lagde en stor del af byen, bl. a. hospitalets bygninger i aske, og man skulle nu foruden at genopbygge hos-

pitalet og skaffe boliger i stedet for de nedbrændte også hjælpe de brandlidte, fattige og forældreløse.

Under disse forhandlinger kom rygtet om Strucks vajsenshus på tale, og amtmanden, statsminister *Joh. Georg Holstein*, som i overgangstiden efter begivenhederne i 1721 tillige var bypræsident i Tønder, rettede straks en forespørgsel til sin fortrolige medarbejder provst *Samuel Reimarus*, en betydelig og pietistisk personlighed, som nøje kendte forholdene i den gottorpske tid og havde stået købmand Struck nær.<sup>27</sup>

Da dennes svar var indløbet, sendte Holstein den 23. marts 1726 Reimarus et brev, hvori det hed: »Deres skrivelse af 8. ds. har behaget mig overordentlig, eftersom den giver mig lys og hab om at kunne udføre mit forsæt med et forønsket resultat.

De tilsendte oplysninger angående det kenckelske legat er tilstrækkelige og beder jeg om at give mig lige så udførlige efterretninger om det struckske testamente, og kan Deres højærværdighed være forvissat om, at jeg, hvis Gud giver mig liv og sundhed, af yderste evne skal anstrenge mig for, at den salige testators gode og priselige hensigt skal blive ført ud i livet.

Forinden glæder det mig at høre, hvilke rosverdige foranstaltninger til de fattige børns underhold og undervisning er bleven truffet af Dem på egen hand, og opmuntrer det mig så meget mere til med glæde og eftertryk at tage fat på denne gode sag, som den netop kunne virkeliggøres ved at få det struckske legat udbetalt og anvendt. Jeg skal også nok ved lejlighed sørge for at få skaffet nogle straffebøder til veje dertil, bl. a. de 100 rdl., som rådmand Giese har fået i mulkt«.

Et fjerdingar senere — 18. juni — hedder det videre i et brev fra Holstein til Reimarus: »Sagen ang. det struckske og det kenckelske testamente foruroliger mig, fordi jeg ikke kommer videre dermed, skønt jeg dog så gerne ville sørge for de fattige, og da nu en fattig andenpræst (*Mercatus*) under Guds velsignelse har oprettet et vajsenshus (i Slesvig) med 24-25 børn, som får klæder, mad og undervisning, og nu desuden efter at have fået overdraget den tidligere fattigskole lader 300 fattige børn undervise, så kan jeg ikke nægte, at jeg derved er bleven meget opmuntret til med Deres medvirkning at begynde noget lignende i Tønder, såfremt Gud giver mig liv og sundhed dertil. Og med hvilken glæde ville jeg ikke arbejde derpå!«

Imidlertid lykkedes det ikke Holstein at komme sagen nærmere i forbindelse med provst Reimarus, idet denne afgik ved døden den 15. sept. 1727, men han fik til dennes efterfølger valgt en endnu mere skikket mand, nemlig *Johann Hermann Schrader*, som havde været hans huslærer, inden han i 9 år blev lærer for prinsesse Charlotte Amalie og derpå præst i Oldesloe.<sup>28</sup>

Schrader var ikke blot en betydelig prædikant, som blev redskab for en pietistisk vækkelse, men tillige en energisk og initiativrig mand, som hensynsløst greb ind overfor alskens overgreb og slendrian. Det var også ham, som fik ansat de to pietistiske præster ved siden af sig i Tønder: *Joh. Joachim Arends* og *Hans Adolph Brorson*.

Kort efter sin indsættelse den 20. marts 1728 fik Schrader, vel på foranledning af Holstein, magistraten til at skrive til daværende amtmand i Reinbeck, von Roepstorff, og fik til svar, at det forseglede testamente var ubrudt i dennes besiddelse. Efter en del forhandlinger udleverede v. Roepstorff det til kogsinspektør Heinemann, der havde forvaltet de struckske landerier for ham.

Ved et møde på Tønder rådhus den 21. juni 1730 kunne sidstnævnte så endelig overrække originalen til provst Schrader og magistraten, hvorpå seglet åbnedes, og testamentet oplæstes.

Legatet omfattede 91 demat marskjord i Frederikskogen ved Højer, hvis forpagtningsoverskud i første række skulle komme 12 forældreløse drenge fra de ovennævnte sogne til gode. De skulle anbringes i hospitalet, forplejes, opdrages og undervises til deres 14. år af dettes skolemester, der skulle være en kristelig, gudfrygtig, from, ærlig, flittig og ufortrøden mand og desuden undervise 38 andre fattige børn fra byen. Derfor skulle han ialt have 820 mark som vederlag.

Hver degn i de nævnte 5 vestslesvigske sogne skulle undervise 20, degnen i Åbenrå 12 og degnen i Hellevad 24 fattige børn uden herfor at forlange skolepenge, men mod en godtgørelse af 30 mk. hver. Om muligt skulle af de resterende midler de 12 forældreløse drenge hvert år foræres et nyt sæt tøj. Hos landsherren skulle der andrages om skattefrihed for legatets jorder. De, der skulle have tilsyn og aflægge regnskab, skulle have et årligt honorar. —

Da der tilsidst fandtes en bestemmelse om, at testamentet skulle træde i kraft et år efter stifterens død, måtte der nu afregnes,

og det lykkedes endda at undgå tab ved Heinemanns konkurs i 1739.

Trods bystyrets betænkeligheder tog Schrader straks efter testamentets åbning i 1730 fat på at få bygget en ny hospitalsbygning med et vajsenhus og et tugthus (arbejdshus). Samtidig lod han foretage en indsamling i byen, hvorved der indkom 200 mrk. til byggeriet, og rettede en henvendelse til en videre offentlighed om støtte.

Hjælpen fra hans gamle, indflydelsesrige kredse lod ikke vente længe på sig: med den nye konge, Christian 6., og dronningen i spidsen ydede hoffets folk store bidrag; bl. a. gav Holstein 300 mark ligesom kongen, og grev Zinzendorf 12 dukater = 87 mark.

Schrader selv var heller ikke bange for at ofre af sin egen lomme, og for både at gavne vajsenhuset og udbrede pietismen gennem udsendelse af egnede skrifter indrettede han i et rum af vajsenhusfløjen et eget trykkeri, hvorfra han allerede i januar 1731 kunne udsende sin egen salmebog: »Vollständiges Gesang-Buch« med 1157 salmer, forlagt og trykt for det »daselbst zu erbauenden Hospital- und Waisenhauses«.

Efterhånden kunne man begynde med hospitalets og tugthuset drift, men endnu stod selve vajsenhuset tomt, idet man ikke kunne få pengene vristet fra Heinemann. Først 1735 var pengeforholdene i en sådan orden — især ved hjælp af kniplingshandler Jürgen Krögers legat — at man kunne begynde på at udføre legatfondens bestemmelser i stifterens ånd.

St. Hansdag indviedes så endelig vajsenhuset, hele 22 år efter Peter Strucks død og med kun 8 drenge i stedet for de påbudte 12.

Til at undervise de fattige og forældreløse børn havde Schrader tilkaldt *Henneberg* fra Flensborg, men da denne allerede døde i november 1730, kom han ikke til at virke ved selve vajsenhuset.

Det gjorde derimod *August Jacob Rakebrandt*, født i Løgumkloster i 1699. Efter at have studeret theologi i Kiel fra 1721 og virket i Preetz, fik han i 1731 opfordring til at overtage degneembedet i sin hjemby, og han indrettede her en lille latinskole, indtil dette blev ham forbudt.

Han tiltrådte straks ved vajsenhusets åbning som lærer eller informator med 150 mark i årlig løn, medens en fru Schramm som vajsenmutter havde økonomien under sig for 400 mark om



*Helligåndskapellet i Tønder, der i sin bagbygning rummede vajsenuset*

året. Men fra 1738 og til sin død i 1771 virkede Rakebrandt som både økonom og lærer. Samtidig forestod han salget og udsendelsen af forlagets bøger. Ved sin tiltrædelse opstillede han en udførlig inventarfortegnelse, som endnu er bevaret.

For at få et indtryk af selve vajsenusets virksomhed regnskabsmæssig set, gengives opgørelsen for 1754:

*Indtægt:*

1. Beholdning				
a. på rente hos byen står .....	7352	mk	11	sk 2 p
b. i kassen .....	1340	mk	8	sk 11 p
	<u>8693</u>	mk	4	sk 1 p



Overført .....	8693 mk	4 sk	1 p
2. Landerier .....	1617 mk	0 sk	6 p
3. Renter .....	220 mk	9 sk	3 p
Krøgers legat .....	40 mk		
4. Salget af Allg. Catechismus og de tønderske bibler			
a. tyske katekismer .....	135 mk		
b. danske .....	375 mk	510 mk	
5. Salg af Allg. Gesang-Buch .....	1631 mk	10 sk	0 p
Ialt ....	12712 mk	7 sk	10 p

*Udgift:*

1. Skolelærerne .....	210 mk		
2. Rakebrandt for 12 vajsere .....	600 mk		
information .....	150 mk		
til rug og tørv ....	76 mk		
3. Klæder .....	293 mk		
4. Rakebrandts honorar for afsætning af forlagets bøger .....	12 mk		
5. Salg af Allg. Gesang-Buch .....	906 mk	14 sk	6 p
Udgift ....	2247 mk	14 sk	6 p

Det lykkedes Rakebrandt at bringe forlagets virksomhed ind i en god gænge. I de første 15 år solgtes der

af Tondernsche Bibel .....	294 eksemplarer
af tyske katekismer .....	4858 eksemplarer
af danske katekismer .....	3300 eksemplarer
af Allgemeines Gesang-Buch .....	6910 eksemplarer

Da der ud over den minimale godtgørelse til Rakebrandt ikke fandtes andre driftsudgifter, blev fortjenesten forholdsvis stor: ca. 40 pct. avance. 1756-65 var den gennemsnitlig 296 mk årlig. 1789 solgtes for 1055 mark 13 skilling.<sup>29</sup>

Her er ikke stedet at skrive Tønder vajsenshus' historie op til ophævelsen den 1. okt. 1938. Det er gjort af andre. Men vi kunne måske slutte denne redegørelse for igangsættelsen med at sige, at der under den skiftende op- og nedgang indenfor den lange år-række altid har været uselviske mænd, som gik i Peter Strucks spor for at komme vajsenshusdrene til hjælp i barndomstiden, og vel også altid drenge, der har følt en lignende taknemlighed

mod Gud og mennesker som Struck selv over at blive taget ved hånden, før de skulle ud på livets vej.

### *Vajsenhuset i Tønning*

Medens slottet i Tønning er bygget på samme tid som Lyksborg slot (1580-83), blev fæstningen først til i 1644. Ved sin strategiske beliggenhed blev fæstningen en omstridt kastebold mellem kongerne og hertugerne af Gottorp. Sidste gang, den spillede en vigtig rolle, var under den store nordiske krig. Da den kapitulerede den 7. febr. 1714, er dens saga ude.

Tønning blev nu en åben by, fæstningen nedreves, og 1735 fik slottet samme skæbne. Det siger sig selv, at byen havde lidt stor skade under de mange krigeriske begivenheder. 1724 udtaler en fremmed: »Næsten al næring er bortfaldet på dette sted, forskellige huse står øde, og fæstningen er i den grad raseret, at den meget ligner en landsby«. Noget lignende siges i 1735: »Byen består af 400 tæt sammenbyggede, mest små huse, af hvilke næsten  $\frac{1}{4}$  er helt ubrugelige; en del er ubeboede, andre ruinerede, og ejerne har ingen evne til at reparere dem«. <sup>30</sup>

En mere indgående skildring får vi af pastor *Johannes Sigismund Ulitsch*, som var førstepræst i Tønning 1738-51 og netop kommer ind på at skildre forholdene i anledning af sine bestræbelser for at få oprettet et vajsenhus, så der kunne komme bedre tider for byen.

Ulitsch synes at have været en varmhjertet, energisk og målbevidst personlighed, dertil beleven og i stand til at udtrykke sig knapt og rammende. Det udelukker ikke, at han efter datidens skik er nødt til at skrive omstændeligt og i underdanige vendinger, når det gælder en henvendelse til den enevældige kong Christian 6.

Når han fandt på at oprette et vajsenhus, var det en naturlig ting for ham. Efter at have studeret i Halle var han blevet lærer ved vajsenhuset dér og stod de vakte kredse i Werningerode nær. Så blev han hofpræst i Øster Frisland hos hertuginde Sophia Carolina, en søster til den danske dronning, og kunne i sine pietistiske fremstød regne med hoffets og regeringens støtte.

Allerede den 25. januar 1739 sendte han kongen en plan angående et vajsenhus, bilagt en ansøgning, hvori det hedder: »Det bliver snart et år, siden Deres Kongelige Majestæt (i det følgende

forkortet til: D. K. M.) under helt særlige spor af det guddommelige forsyn allernådigst har behaget at overdrage mig uværdigste hovedpastoratet i Deres by Tønning, for hvilken allerhøjeste tillid jeg herved ikke kan undlade at udtale min taknemlighed samt de inderligste velsignelsesønsker.

Fra mit ringe arbejdes første begyndelse på dette sted af har jeg fået den overbevisning, at der ikke vil være meget at stille op med især børnene, dersom de ikke eftertrykkeligt bliver påvirket gennem heldbringende foranstaltninger. Det er en almindelig erfaring, som alle kommer til, hvem vor herres Jesu Kristi rige og menneskenes frelse ligger ret på sinde.

Derfor bedrøver det mig så meget mere, at man ikke kan nå til en velsignet indretning af den herværende byskole — af årsager, som jeg ikke kan forklare i korthed — eftersom man snarere næsten synes at være nødsaget til at lade alt ligge i den største elendighed.

Men Herren, som hører bønner og tager sig sine fattige tjeneres sorg over Zions menighedens brøst til hjerte, viser nu en anden vej til dog at gøre en begyndelse med at afhjælpe denne store nød, og jeg har den barnlige tillid til ham, at han også vil lade mig nå D. K. M.s hjerte.

Der frembyder sig her i vor by en ønsket lejlighed til at komme fattige og forældreløse børn til hjælp med en dygtig opfostring, endda uden besvær for D. K. M. og Deres undersætter.

Bilagte ark indeholder et simpelt udkast dertil, og jeg nærer ingen tvivl om, at dette vil finde et allernådigst bifald hos D. K. M., hvis flid efter at udrette noget i henseende til evigheden allerede har været en sag til jubel i Zion — — —<sup>31</sup>

*Allerunderdanigst forslag til oprettelse af et vajsenshus i Tønning ved Ejderen.*

1. Der udrettes i præsteembedet trods al mulig flid meget lidt, hvis ikke børnene udtrykkelig får en god opdragelse og en god undervisning, således at der efterhånden ligesom opstår en ny slægt.

2. De fleste forældre er uegnede til en rigtig opdragelse af deres børn og ikke blot forplanter den gængse elendighed videre til deres efterkommere, men forøger den oven i købet endnu mere, idet det onde efter sin natur af sig selv plejer at brede sig som

ukrudtet i haverne, således at man til sidst ikke kommer videre ved at fremholde sandheden.

3. De fleste skoler er så fordærvede, at samfundet ikke kan vente sig meget godt derfra. Og da lærerbesættelserne de fleste steder afhænger af mange eller dog nogle personer, blandt hvilke almindeligvis kun de færreste har den rette indsigt og et redeligt sindelag, er det ikke til at undre sig over, at mange sjæle derved bliver ulykkelige for tid og evighed, og der også opstår mange og store besværligheder for staten.

4. Alt dette, som især med henblik på Tønning kun er alt for sandt, har fra begyndelsen af bestandig vakt bekymring hos mig og drevet mig til at overveje midler til på en eller anden måde at råde bod på dette forhold.

5. Især fattigbørnenes opfostring her på stedet er notorisk så elendig, at der efter almindelige udtalelser fra indbyggerne og magistraten (som derfor længe har ønsket en bedre foranstaltning i så henseende) næsten ikke kan nævnes et eneste eksempel på, at der navnlig af drengene er blevet andet end det værste pak. Således er de nuværende, skønt ingen er over 12-13 år, allerede vokset fra enhver skoletugt og må ved deres hyppige udskejelser såsom tyveri, løgnagtighed o. desl., da læreren ikke længer vil lægge hånd på dem, have tamp af fogeden på rådhuset, skønt uden synderlig virkning. Ja, de bliver netop værre derved, mister næsten enhver følelse og bliver dygtige til at skjule deres gale streger. Dette har jeg, da de ligesom alle andre skolebørn står under mit tilsyn, næsten daglig lejlighed til at erfare. I det lange løb bliver de ikke alene ulykkelige for deres eget vedkommende, men en vis last for almenheden.

6. Deres nuværende opfostring består i korthed i følgende:

a. De sættes på kost i byen, af og til hos fattige folk, for en meget ringe sum, nemlig for 8 rdl. årlig. Nævnte folk er måske nok ordentlige, men er, selvom de ikke selv lever i alskens dårlighed, aldeles uduelige til at opdrage børn på en gavnlig måde, og de anser sig på grund af de ringe kostpenge for berettiget til at misbruge dem til allehånde nederdrægtige ting, ja endog til at låne penge til dem et eller andet sted. Således forflygtiges alt for let, hvad de har fået indpodet i skolen, som i forvejen er ringe nok, og ombyttes med tusind onde ting, da de jo lever uden opsvn og blandt dårlige eksempler.

b. For også at skaffe de til deres opfostring nødvendige penge til veje, går de nogle dage om ugen omkring, synger og indsamler ved dørene, hvad man giver af penge og brød. Herved er de hidtil ikke blot ofte bleven forledt til at stjæle eller ødelægge samle-bøsserne, men allerede selve lejligheden til at strejfe omkring i gaderne og fylde deres sind med allehånde uheldige ting er til skade for dem, for slet ikke at tale om, at de ligesom naturaliseres i det for staten så skadelige tiggeri, så at de senere, når de skulle tjene deres brød ved arbejde, vanskeligt kan bringes dertil, men betids igen griber til tiggerstaven eller til måske endnu værre midler for at kunne leve vel ved lediggang.

7. Efter lange overvejelser er jeg endelig — og som jeg bestemt tror ikke uden Guds tilskyndelse, da jeg ofte har klaget og stadig klager ham denne nød — kommen til det resultat, at D. M., vor allernådigste konge og herre, som jo i forvejen så alvorligt søger Deres lands frelse, kunne en gang for alle styre sagen på følgende måde og uden besvær:

8. Her står endnu en gammel garnisonskirke, som næppe nogensinde vil komme i brug igen, og som, efter hvad man forsikrer mig, er lige ved at falde sammen til en ruin, i hvert fald for at undgå dette vil behøve nogen istandsættelse. Denne kirke har foruden nogle sølvting, som fordum er bleven benyttede ved altergangen, endnu 500 rdl. foruden nogle års rente stående hos landskabet. Den kunne sammen med sølvet ikke finde nogen bedre anvendelse end, hvis der af den blev bygget et passende hus til bedste for byen Tønnings — hvilken i forvejen tilfalder mange soldaterbørns forsørgelse — og måske hele Ejdersteds rette opfostring af hjemløse børn. Så længe disse nemlig som omtalt lever så spredt og uden det for deres alder så nødvendige opsyn, er alle de penge, som ofres på dem, næsten spildte.

9. Dersom det nu måtte behøve D. M. at bestemme denne kirke med tilbehør — med alle forbehold til et så gavnligt formål og dertil forordne, at de herværende fattigbørn skal anbringes i dette hus og det, som hidtil uden nytte er bleven anvendt til deres opfostring, hvert år skal indbetales dertil, så ville derved det fattige og ved guddommelig, retfærdig tilskikkelse ellers overalt så hårdt ydmygede Tønning vederfares en sådan nåde, hvorved D. K. M.s landsfaderlige velvilje ville blive udtrykkelig tilkendegivet og mange bønner blive opsendt for Allershøjstsamme.

10. Måske kunne det også gå an, at hele Ejdersted, der jo efter kgl. forordning selv må sørge for sine fattige, kunne tilholdes at give disse, eller rettere børnene, — hvilket måtte løseligt beregnes — ind under nævnte opfostring, eftersom den samme nøds-tilstand, som m. h. t. børneopdragelsen hersker her hos os, vel også må trykke andre steder. Nyttens ville i så fald blive almen, og et hus af kirkens materialer ville blive stort nok, men næsten for stort til vor by alene.

11. Nu hersker der her ingen mangel på tomter tilhørende D. M. privat, og hvis det måtte være mig tilladt allerunderdanigst at foreslå, så kender jeg ikke nogen mere egnet end den, hvor før det allerede for nogle år siden nedbrudte slot har stået, den såkaldte Slotsplads. For øjeblikket frembyder den for alle forbipasserende et ynkeligt skue. Dette ville falde bort, såfremt man fik den ryddet og prydet med en offentlig kgl. bygning til byens og hele landskabet Ejdersteds bedste. Beliggenheden egner sig også i den grad for et vajsenhus med tilbehør, at jeg mangan gang tænker, at Guds forsyn har ladet den stå øde netop dertil. Den har ingen tilknytning til byen og ligger alligevel ikke så langt borte fra den. Der mangler hverken plads eller vand.

12. Byggeriet, den nødvendige indretning og ledelsen af hele anstalten er jeg, såfremt D. K. M. ville anse mig allerringeste tjener for tro nok dertil — villig at overtage, så længe Herren lader mig bo på dette sted, for hans ansigt, uden nogensomhelst godtgørelse og med al den redelighed, som han vil forlene mig med, ligesom jeg forinden skal indsende udførlige tegninger. Efter min afsked skal Herren nok vide at sende en anden, som kan fortsætte det begyndte værk efter D. K. M.s bedste vilje.

13. Kun ville jeg i så fald allerunderdanigst være nødsaget til at udbede mig følgende af hensyn til at nå det påtænkte mål:

a. at der ved de herrer kirkevisitatorer, eller hvem D. K. M. ellers ville behage at udnævne dertil, foretages afregning og godkendelse af regnskabet over indtægt og udgift, ført af en dygtig mand, for at undgå bagtalelse eller deslige.

b. at jeg selv, den tilbørlige subordination ufortalt, i denne sag får tilstrækkelig frihed til at indrette det nødvendige efter bedste vidende og samvittighed. Det står nemlig fast, at hvor særlig det indre i en sådan anstalt skal ordnes af mere end een mand, der vanskeligt kan komme noget godt ud deraf, undtagen hvis de alle

vandrer i een ånd og arbejder i fuld redelighed for Herren mod samme mål.

Ellers vil den ene hindre og hemme den anden og hele den gode sag snart gå i stå, hvorpå der kan anføres eksempler nok. Især mener jeg, at der f. eks. ikke må påtvinges mig medarbejdere ved anstalten, men udbeder jeg mig tilladelse til at udvælge, ansætte og afskedige, dersom der da ellers intet vigtigt kan indvindes imod dem, samt at lade de antagne børn undervise i alt, hvad der er nødvendigt, i selve huset og uden at være bundet til nogen anden skole.

c. At Allerhøjstsamme måtte behage — hvis D. K. M. allernådigst ville bevilge det på disse blade fremsatte forslag — at lade opsætte et lille instrument eller en fundats, for at arbejdet, så snart vejret tillader det, kan påbegyndes frejdigt i Herrens navn.

Det gik dog ikke helt så glat med præstens vajsensusplan, som han havde ventet, idet landskabet Ejdersted, Everschop og Utholm gjorde betænkeligheder gældende. Først udtalte de ang. præstens kritik af Tønning byskole, at ingen kunne nægte, at der trods alt gennem årene var fremgået mange gode folk af alle stænder derfra, og at det var en ældgammel bestemmelse, at fattigforsørgelsen i hele verden tilkom samfundet, og at der også i Ejdersted fandtes fattighuse for fattige folks børn, men at forældreløse sattes i kost hos sognets folk og holdtes til skole. Herved havde man befundet sig så vel, at der hverken hørtes klager eller fandtes sognebyrder.

Hvis en af vajsjerne blev en døgenigt, kunne man efter deres mening ikke give den bestående tilstand skylden, idet man ikke kunne gøre mere end at sætte børnene i pleje, betale kostpenge og klæder, lade dem lære, hvad de havde lyst til, og iøvrigt overlade dem til Guds gode førelse. På den måde blev også pengene i sognet, men hvis de skulle bringes til Tønning, så blev det til skade for egnen. Da byen i 1648 fik en vinkælder for sig og hele landskabet, måtte regeringen af samme grund trække bevillingen tilbage igen.

Landskabet anså derfor forslagene for at være utilfredsstillende og for at stride mod landenes tradition, forordninger og friheder.<sup>32</sup>

Derpå hviler sagen i næsten 3 år. Men den 15. januar 1742 ud-

stedes ved kgl. reskript en fundats for et vajsenhus for byen og sognet Tønning med følgende bestemmelser:

§ 1. Kongen bestemmer og skænker Garnisonskirken i Tønning i den forhåndenværende tilstand med materialer og inventar såsom alter, døbefont, prædikestol, orgel, statuer og billeder samt tilhørende sølvgenstande, klingpung, bibel, alterbog og messingsager, men ikke fløjlsdugen, som er bestemt til Tønning kirke. Endvidere skænkes de 500 rdl., præste- og andre boliger ved Garnisonskirken samt de to haver, græsningen på kirkegården og pladsen, hvor kirken nu står, plus det græsland, som tilhører garnisonspræsterne.

§ 2. Præste- og de andre boliger skal sættes i stand og på bedst mulig måde indrettes til vajsenhus, hvis senge og møbler skal betales med de penge, som indkommer ved Garnisonskirkens nedbrydning og salg samt af de 500 rdl. plus renter. Overskudet skal anbringes sikkert som et vajsenhusfond.

§ 3. Da formålet med denne milde stiftelse udelukkende er opfostringen af fattig- og vajsenhusbørnene, tages m. h. t. § 1 det forbehold, at skulle vajsenhuset i løbet af kortere eller længere tid gå ind, så skal de nævnte parceller eo ipso tilfalde den kgl. fiskus igen. Af hensyn dertil skal man straks opsætte et inventarie- eller taxationsinstrument over det alt sammen og indsende det til kongen.<sup>33</sup>

Om virksomheden i Ulitsch' tid foreligger der lige så lidt som for den følgende efterretninger, men da vajsenhuset allerede gik ind i 1753, må det antages, at det offentlige fattigvæsens og skolevæsenets udvikling til det bedre mere og mere gjorde et vajsenhus i Tønning overflødig, og at man som før anbragte de forældreløse børn i private hjem.

Ulitsch' efterfølger var en meget dygtig præst og skolemand, men kras pietist og stridbar. Derfor tørnede han idelig sammen med kolleger og øvrigheder. Han hed *Joh. Christoph Schinmeyer* og var præst i Tønning 1751-67. Også han havde studeret i Halle og i 7 år virket ved vajsenhuset dér. Så blev han præst ved det militære opfostringshus i Potsdam og fra 1737 præst og inspektør i Rathenow. Overalt var han ivrig for vajsenhuse og skoler.

I Tønning forblev hans navn kendt længe efter hans død på grund af hans arbejde for børnenes undervisning, især vajsernes opfostring. Da statsminister Bernstorff i 1750'erne omgikkes med



planer om skolereformer og ville have vajsensusene sammenlagt til eet stort og forbinde dette med et lærerseminarium, anmodede han 1755 Schinmeyer om at udarbejde en plan ang. et sådant indretning. Denne efterkom opfordringen og indsendte meget hurtigt et udkast med overslag. Men stridigheder trak sagen i langdrag og standsede dens videre gang.<sup>34</sup>

### *Vajsenhuset i Husum.*

Først 1773 kunne der indvies et Vajsenhus i Husum. Dette er så meget mere overraskende, som der i denne by tidlig fandtes interesse for fattige og forældreløse, og få steder var der så mange legater som her.

Fra 1644 til 1681 havde man i *August Giese* ikke blot haft en fortrinlig byskriver, men en højt begavet, yderst rettænkende og modig mand, der ikke skyede nogen møje for at bringe forbedringer ind i de offentlige forhold og den almindelige tankegang i byen. Han hældede til pietismen og udgav en del skrifter i den anledning, endnu flere forblev utrykte.

Så kom 1709 *Johann Melchior Krafft* til Husum og med ham en usædvanlig præst, som indtil sin død i 1751 satte sit præg på byens og omegnens kirkeliv. Han var vældig belæst og berejst, dertil bekendt med mange theologiske og adelige mænd på den tid, hvilket nok bidrog til at øge hans selvfølelse og herskertilbøjeligheder. I Halle havde han lært Francke at kende og blev overbevist om, at hans anstrengelser og anstalter for at fremme Guds ære, oprejse det nedsunkne kirkeliv og sjælenes frelse var rigtige.<sup>35</sup>

Han fik mange modstandere: hjemme sine kolleger og den nye bysekretær *Hering* og ude generalsuperintendent *Clausen* og andre, som kaldte ham en »ærkesværmer«.

Efter hvad en fremmed præst fortæller fra et besøg hos ham, var Krafft imponerende af skikkelse og af et så voldsomt temperament, at gæsten var lige ved at miste al appetit, da han ved bordet gav sig til at skælde ud på dem, der angreb pietisterne, medens hans gode kone, en Abigail, sad ved bordet under frygt og bæven.

Derimod stod borgmester *Peter Ipsen* på hans side, og trods modstand fik de sammen ansat *Andreas Jacob Henneberg* fra Frederikstad, en pietistisk løsgænger, men frem for nogen en fo-

regangsmand i arbejdet for fattige og forældreløse, som vi har set under Flensborg og Tønder, som degn ved klosterkirken og lærer ved fattigskolen.

Ang. Kraffts stilling til vajsenhussagen findes kun et enkelt brev fra ham til statsminister Joh. Georg Holstein, dateret Husum 13. sept. 1721. Heri står bl. a., at cand. *Cramer* efter overvejelse nok var villig til at overtage stillingen (»station«) ved vajsenuset og anvende al mulig flid. Men da han i øjeblikket er bundet af sin condition og evt. må forlade den, hvis Holstein giver ham et kald, er det ugørligt, da han må perfektionere sig i dansk. Derimod vil Krafft anbefale Henneberg.

Hvilket vajsenuhus kan der være tale om i 1721? På den tid eksisterede kun Slesvig. Kunne der være mulighed for, at Flensborg eller Tønder trods alt, hvad der taler imod, har været drøftet allerede den gang? Næppe, så snarere København, men mon man ikke dér havde emner nok at vælge imellem. Så bliver kun Husum tilbage, hvad man også af efterfølgeren pastor Mayers tale kunne slutte. Herimod taler ganske vist, at Krafft ikke ellers taler om et vajsenuhus i Husum, heller ikke i sin husumske kirke- og skolehistorie, og i sit brev anbefaler Henneberg, som han jo havde hos sig.

Den friskole for fattige, som Krafft i 1720'erne arbejdede for, blev først rigtig til virkelighed i 1761, men i løbet af få år var der 2 klasser med 200 børn. Senere fik man en eftermiddagsskole, hvor 2 lærerinder gratis underviste pigebørnene i at spinde, sy og strikke, et arbejds- og drikfældigheds- og tiggere og liderlige, et sygehus for ubemidlede syge og et spindehus for fattige, som her arbejdede for betaling.<sup>36</sup>

I 1770 fik byens fattigforstandere lejlighed til for 500 mark at erhverve et ubeboet hus i Westerende 18 med et gammelt bryggeri og stald. Huset var bygget 1697, de øvrige bygninger var ældre.

Først tænkte man på at indrette bryggeriet til et særligt sygehus for fattige, men man opgav denne plan for i stedet at rive det ned og bygge et nyt. Foruden dagligstue og køkken til sygeplejersken eller måske rigtigere gangkonen fandtes 4 sygestuer. Det kostede 1500 mk.

Selve vajsenuhusets indretning kostede 2400 mk. Ved en indsamling indkom 1426 mk. 8 sk., et legat gav 200 mk., i fattig-

blokken udenfor huset indkom ved indvielsen over 70 mk., og 3 venner forærede 30 mk.

Indvielsen foregik den 30. april 1773. Om morgenen kl. 9 samledes børnene i friskolens bygning på den store kirkegård sammen med byens præster og de 4 fattigforstandere, medens magistraten mødte i vajsenhusets skolesal. Parvis førtes så børnene med pigerne i spidsen under ledsagelse af de 2 friskolelærere og sangen »Der Herr, der aller Enden«, fulgt af præsterne og forstanderne ad den store og lange Harmens gade til Westerende.

Efter salmen »Komm heiliger Geist, Herre Gott« holdt førstepræsten Johann Andreas Mayer indvielsestalen over Davids salme 127 vers 3 og udtalte bl. a.: Man når ikke at fremme sådanne børns vel for tid og evighed, uden at der rejses et hus, hvor de under god anførsel og opsyn kan blive opfostret sammen. Også i denne by har erfaringen vist, hvor dårlig de fattige børns opfostring var uden en sådan. Mit hjerte banker af glæde og tak mod Gud, fordi han har ladet også mig opleve denne dag, hvor jeg bliver fundet værdig til højtideligt at indvie dette vajsen- og opfostringshus med sang, bøn og Guds ord. Den har delvis mine forgængere i embedet dybt længtes efter, men ikke set. Om dets nødvendighed var man så overbevist, at Krafft skrev for mere end 50 år siden: »Så længe Husum ikke får sin egen fattig-friskole, bliver der intet af Husum«.

Foran bygningen, som ligger der endnu, stod en god brønd, forsvarlig tildækket af hensyn til børnene. Til venstre for indgangen fandtes en rummelig dagligstue for vajsenfaderen foruden sovestuer, til højre forstue, køkken og spisekammer. Bagtil fandtes skolesalen, som også benyttedes til spisestue for børnene. — Ovenpå var der 2 rummelige sovesale, foran til drengene, bagved til pigerne, ind imellem lå lærerens daglig- og sovestue.

Der begyndtes med 15 vajser; tallet steg snart til det dobbelte. I tiden 1774-97 indkom en del gaver og legater, bl. a. 1788 et sådant på 720 mk. fra toldforvalter Matthias Friedrich Brinckmann. Hver Mattiasdag (24. febr.) skulle børnene af legatets renter bespises med vinsuppe, steg og franskrød.

Målet var at optugte dygtige og nyttige borgere og holde børnene borte fra unyttige og skadelige ting. Vajserne undervistes sammen med fattigfolks børn i religion, læsning, skrivning og regning, både for- og eftermiddag.

Om morgenen kl. 7 og om eftermiddagen kl. 4 fik man smørrebrød og om aftenen byggrød. Desuden om søndagen kød og suppe, mandag ærter eller kål med spæk eller flæsk, tirsdag kartofler med sauce eller grøntsager, onsdag som mandag, torsdag melboller i sauce, fredag klipfisk e. l. og lørdag mælk med melboller. »Den normale drik er godt, kogt og velgæret øl, 3 mk. pr. tønde«, hedder det i Mayers beretning. »Vajsenmutter skal holde børnene og deres klæder rene. Hver lørdag skiftes undertøj. Straffes må ikke i hovedet. Efter måltiderne skal børnene vaske sig og skylle munden ren«.

Læreren skulle hver morgen og aften holde andagt. Om søndagene skulle han for- og eftermiddag føre børnene, parvis ordnet, til gudstjeneste og katekisation; i dårligt vejr skulle han i vajsenhuset holde en vækkelses- eller opbyggelsestime med sang, bøn og katekisation. I godt vejr så man gerne, at læreren førte børnene ud i den frie natur.

Til slut kan nævnes, at vajsenhuset også her skulle komme i læreruddannelsens tjeneste. I skoleforordningen for Holsten af 31. dec. 1747 havde man understreget, at en bedre skole beroede på dygtigere lærere, og at man for at få tilstrækkelig mange af dem i vajsenhusene og skolerne skulle holde øje med drenge, som kunne egne sig til videre uddannelse. De skulle straks øve sig som hjælpelærere.<sup>87</sup>

Af interesse herfor stiftede provst *Balthasar Petersen* i Tønder den 27. marts 1780 sin gård Gørresmark på over 209 demat frugtbar jord foruden sine manuskripter til bedste for vajsenhuset i Husum i det håb, at der årlig kunne findes 1 eller 2 drenge, som egnede sig til læreruddannelse. Den 1. maj s. a. overtog Husum by forvaltningen af hans gave.

I de følgende år udkom på vajsenhusets forlag provst Petersens »Jesu Liv« i 4 bind, særlig beregnet for lærere; overskuddet blev 400 mk. Desuden udkom »Kristelig lære om de udvalgte salighed i det evige liv« i 2 bind. Men i mellemtiden havde de pietistiske præster med Mayer i spidsen råbt gevalt: de mente ikke, at et pietistisk vajsenhus burde udgive en ortodoks rationalistisk forfatters bøger.

Fattigkollegiet, som havde haft besvær med at forvalte det så langt borte beliggende Gørresmark, bad provsten om tilladelse til at sælge det. Ærgerlig købte denne nu i 1782 sin gamle ejendom

tilbage og testamenterede den til et seminarium i Tønder (1. aug. 1786).<sup>38</sup>

*Vajsenhusene, pietismens gave til kirke og folk.*

Hensigten med denne afhandling har været at gøre opmærksom på, at pietismen ikke blot bragte Sønderjylland salmer, gude-lige forsamlinger og skrifter, ikke blot var en vækker til inderligere kristendom, men at den også ved sin kristelig-social side havde betydning for både kirke og folk.

De her skildrede 5 sønderjyske vajsenhuse er synlige og smukke beviser herpå. De er talende udtryk for, at pietismen gerne ville tjene både Herren og tiden og i praksis slå den gængse tankegang ned, at enhver kun skal bekymre sig for sin egen sjæl, om de andres skal i det højeste præsterne bekymre sig.

Såvel lægfolk som præster under pietismen kan dele den hæder, som Brorsons efterfølger som dansk præst i Tønder, pastor Schonning, lader blive provst Schrader til del ved dennes død den 21. okt. 1737:

Når denne Slegt er død, og Efftermanden møder

Et af de Vaysen-Børn, som underholdes her,

Og spørger ham: Min Søn, hvo er dend, som dig føder?

Du ser saa høvisk ud, at det en Glæde er.

Da skal den lille Pog strax svare ham og sige:

Min Kost og Lære jeg i Vaysen-Huset har,

Dend Herre føder mig, som boer i Himmerige,

Men salig Schrader dog Guds Haand i dette var.

Naar der var ikke nok af vores Capitale

Til snedker eller Smed, til Muur- og Tømmermand,

Saa lod vor Herre dem ved Schrader dog betale

Og gjennem Schraders Haand hjalp Bygningen i Stand.

Hvad ellers fattedes til vores Underholdning,

Til Bøger, Strømper, Skoe, til Kiøl, til Hat og Klud.

Til Læremestres og andre Folks Besolding,

Det kom alt rigtig ind, men hvorfra det ved Gud!<sup>39</sup>

NOTER

1. Haar og Nørregaard: Kirkehistoriske læsestykker II, 1916, s. 95 f.
2. Aug. Sach: *Gesch. d. Stadt Schleswig*, 2. udg. 1875, s. 217.
3. Heinr. Philippsen: *Alt-Schleswig II*, 1928, s. 194 f.
4. *Schriften d. Vereins f. S.-H.sche Kircheng.* 2. rk, IX, s. 496.
5. *Mercatus til Holstein*: Ledr. 455, fol.
6. Philippsen s. 194 f.
7. S.-H.-Lauenb. *Landesber.* 1846, s. 61.
8. Sach s. 220; Philippsen I, 1923, s. 134.
9. *Pietismen i Flensborg*: Fl. bys hist. I, s. 254 ff.
10. *Vajsenhusprotokollen*: Fl. byark. nr. 800.
11. *Kirchenmemorial zu St. Marien* s. 27 ff.
12. *Afskrifter i vajsenhusprotokollen* s. 51 ff.
13. Schierning: *D. Chronik d. Familie Lorck*, 1949, s. 78 f. om Andreas Lorck.
14. »Efterretning«: Un. Bibl. Kiel (S. H. 520).
15. *Thomas L. Lorcks dagbog*: Schierning s. 92.
16. *Hennebergs breve*: Ledr. 499,4 og Ledr. 429-31, fol.
17. *Chr. Thomsen*: Mollers stamtavler i Fl. byark.: Schierning s. 90; E. Pontoppidan: *Den danske Atlas VII*, 1781, s. 374.
18. *Conradis censur*: »Efterretning« s. 977.
19. *Anna Thomsen*: Bov og St. Marie kirkebøger: *hendes og mandens breve*: Ledr. 430, fol. og Ledr. 499,4.
20. *Lorck*: Ledr. 499,4.
21. *Udviklingen*: M. Kröger: *Flensborghus (maskinskrevet)*, Fl. byark.
22. *Grænsevagten 1921-22* s. 53 ff. og 1923-24 s. 600 ff.
23. E. Carstens: *D. Stadt Tondern*, 1863, s. 180 ff; Ludwig Andresen: *200 Jahre Waisenhaus in Tondern*, 1935, dansk udg. ved P. Toft, 1935 (her cit. Andr./Toft); Claus Eskildsen: *Tønder 1243—1943*, 1943, s. 16 ff; *Tønder gennem tiderne*, 1943, s. 201f.
24. *Strucks selvbiografiske meddelelser*: Andr./Toft s. 12 f. *Strucks testamente*: Carstens s. 180 f; Andr./Toft s. 21 f. *Strucks fader*: Eskildsen s. 111.
25. *Roepstorff*: Andr./Toft s. 25 f.
26. *Jens Matzen*: Ledr. 499,4.
27. *Holstein til Reimarus*: Utrykt, Tønder provstearkiv.
28. *Schrader*: SJy MSkr. 1931, s. 2 f.
29. *Vajsenhusregnskaberne*: LA Åb.
30. *Førlagsvirksomheden*: Andr./Toft s. 52 f.
30. *Tønning 1724*: *Schriften* 2. rk, IX, s. 334. 1735: SJy Hist. III, s. 359.
31. *U'itsch' forslag og ansøgning*: Abt. 168, nr. 380, LA Gottorp.
32. *Landschaftliches Archiv Eiderstedt*, LA Gottorp.
33. *Indvielsen*: J. S. Ulitsch: *Einweyhungsrede*, 1743; samme: *Bericht von dem Waysenhouse zu T.*, 1743.
34. *Schinmeyer*: SJy Årb. 1933, s. 98.

35. *Giese og Krafft*: E. Feddersen: Kircheng. S.-H.s, se reg. »*Ærkesværmer*«: *Skriften* 2. rk. IX, s. 335.  
*Henneberg*: Sjø MSkr 1961, s. 90 *Kraffts brev*: Ledr. 455, fol; *hans personlighed*: *Skriften* 2. rk. IX, s. 331 f.
36. *Fattigskolen*: U. A. Christiansen: *Die Gesch. Husums II*, 1903, s. 139.  
*Vajsenhusets igangsættelse og indretning*: Joh. Andr. Mayer: *Rede bey feirl. Einweihung*, 1773; Husum byark. nr. 499.
37. *Virksomheden*: U. A. Christiansen s. 139.
38. *B. Petersen*: Tønder Statsseminarium 1788-1938, 1938, s. 23 f.; Claus Eskildsen s. 89.
39. *Schonnings digt*: Andr./Toft s. 46.

# HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

**Formand:** landsarkivar Peter Kr. Iversen,  
Åbenrå

**Kasserer:** ekspeditionssekretær  
Olav Christensen, Haderslev

**Sekretær:** overlærer Chr. Stenz, Åbenrå

**Amtsudvalgsformænd:**

gdr. Ernst Christensen, Asserballe  
pastor Tage Holm, Vojens  
overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå  
pastor H. F. Petersen, Satrup, Angel  
gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

**Styrelsesmedlemmer iøvrigt:**

viceskoleinspektør Werner Christiansen,  
Tønder  
adjunkt Knud Fanø, Tønder  
generalkonsul, professor, dr. phil.  
Troels Fink, Flensborg  
seminarieadj. H. V. Gregersen, Haderslev  
provst, dr. theol. Jens Holdt, Brede  
landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg  
fhv. højskoleforstander Hans Lund,  
Tanderupgård  
museumsinspektør Hans Neumann,  
Haderslev  
arkivar H. H. Worsøe, Åbenrå

Formanden, kassereren og sekretæren  
danner forretningsudvalg

**Sekretariat og ekspedition:**

Landsarkivet, Åbenrå (arkivar H. H. Worsøe)  
tlf. (0 46) 2 27 04. Giro 116642

**Redaktionsadresser:**

Sønderjyske Årbøger: Knud Fanø,  
Brorsonsvej 29, Tønder

**Sønderjysk Månedsskrift:**

Werner Christiansen,  
Brorsonsvej 37, Tønder

**Skriftrækken:** H. V. Gregersen,  
Nørrevang 2, Haderslev

**Kassererens adresse:**

Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,  
Haderslev, giro: 42682

Sønderjyske Årbøger er Historisk Samfunds  
medlemsskrift. Medlemskontingent er  
f. t. 11,50 kr. + porto m. v.

Indmeldelser modtages af sekretariatet,  
af alle styrelsesmedlemmer og  
de lokale tillidsmænd

Sønderjyske Årbøger og Skrifter  
er i kommission hos  
Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,  
Nyropgade 19, København V.



